

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

ТАРИХ КАФЕДРАСИ

Тарих йўналиши 13.439-гуруҳ битирувчиси

Мадаминов Дилшоджон Икромжоновичнинг

“IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ ўлкалардаги
этник жараёнлар” мавзuidaги

**БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ
ИШИ**

Илмий раҳбар: катта ўқитувчиси С. В. Йўлдошев

Мундарижа

Кириш.....3

I Боб V-XII асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ ўлкалардаги этносиёсий жараёнлар..... 14

1.1. V-VIII асрларда ўлкадаги этносиёсий жараёнлар..14

1.2. IX XII асрларда Марказий Осиё минтақаларида сиёсий аҳвол ...35

II Боб IX XII асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ ўлкалардаги этномаданий жараёнлар.....

2.1.Ўзбек аجدодларининг этник ва маданий тараққиёти.....

2.2.Ўзбек элатининг алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланиш жараёни.....

Хулоса.....

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар.....

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён миллий ўзликни тиклаш, ўзбек халқининг тарихий ўтмиши ҳақидаги ҳақиқатни қарор топтириш, тарихий, миллий қадриятлар ва бойликларни унинг ҳақиқий эгасига қайтариш йўлида том маъноси билан оламшумул ишлар амалга оширилди. Ўтган даврни унинг моҳияти ва мазмунидан келиб чиқиб, ҳеч иккиланмасдан буюк ўзгаришлар даври деб аташ мумкин.

Мустақиллик шарофати билан миллатимиз ўзининг Имом ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Фарғоний, Мотурудий, Бурҳониддин Марғиноний каби буюк аждодларига қайтадан эга бўлди, уларнинг бой меросидан ўз она тилида баҳраманд бўлиш шарафига эришди. Унутилаёзган тарихий, ижтимоий, диний қадриятларимиз кундалик ҳаётимиздан мустаҳкам ўрин олди, янги сиёсий ва ижтимоий қадриятлар тизими шаклланмоқда.

«Одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, ватанининг тарихини билишни истайди... Мадомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни энгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклаймиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантиришимиз зарур.»¹

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов мустақиллигимиз истиқболлари ва унинг ривожлантириш йўлларига бағишланган нутқларида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, миллатимизнинг жуда бой ва мураккаб тарихи, маънавий-ахлоқий ва фалсафий дунёқараши, муомала-муносабатлардаги ўзига хос хусусиятлар ва бетакрор ёндашишлар асрлар давомида халқ онги, тафаккури, хулқ-атвори ҳамда урф-одатларига сингиб, миллатимизнинг ўзини намён этиш тарзига айланиб кетган жиҳатларини ўзбек миллатининг асоси деб билади². Бу ҳақ гап, чунки ўзбек халқининг

¹ Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». «Мулоқот» журнали, 1998 йил 5-сон.

² Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар, 4 том. Тошкент-1996.

ноёб миллий менталитети бўм-бўш жойда, ғойибдан пайдо бўлган эмас. Миллий удум ва урф-одатларимиз минг минг йиллар давомида ҳаёт аччиқ-чучукларини тотиб, ўт-оловда товланиб, машаққатли турмуш имтиҳонларидан ўтиб муқимлашган. Шунинг учун ҳам ўзбек миллий менталитети серқирра ва мустаҳкамдир³.

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг этногенези ва этник тарихи билан ўзвий боғлиқдир. Этногенез ва этник тарих эса тарих фанининг бош масаласидир. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. У тарихий ёзма манбалар, этнография, археология, антропология, лингвистика, топонимика, эпиграфика, нумизматика каби фанлар билан ўзаро алоқада ва ўзвий боғлиқ бўлиб, уларсиз ўзбек халқи этногенези ва этник тарихини мукамал илмий ўрганиб бўлмайди. Айниқса ушбу муаммонинг этногенез қисмини ўрганишда улардан олинган маълумотлар масала ечимига кўп ойдинликлар киритади.

Дастлаб, собиқ совет ҳокимияти таркибида миллий республикаларни ташкил этиш жараёни кетаётган кезларда, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласи фақат турк этноси билан боғлиқ ҳолда ўрганилиб, фанда "пантуркизм" атамаси пайдо бўлди. Бу таълимот замида "Ўрта Осиё аҳолиси азалдан турклар бўлиб, буюк Турон, сўнг Туркистон бўлиб кетган", деган ғоя ётарди. Улар ўзбек халқининг турк илдизини туркий бўлмаган этнослар билан аралаштириш натижасида ташкил топганлигини инобатга олмайдилар. Улар орасида шундайлар ҳам борки (ҳозир ҳам учраб туради), улар ўзбек халқининг келиб чиқишини Нуҳ пайғамбарнинг ўғли Ёфасдан, Ёфаснинг ўғли Тур ёки Туркдан бошлайдилар. Натижада, унинг акс садоси сифатида "паниронизм" таълимоти пайдо бўлди. Бунга кўра, "бу заминнинг тубжой аҳолиси эроний тилли халқ бўлиб, бу юртга турклар кейинчалик келган", деган ғайриилмий концепция пайдо бўлди. Ўша кезларда, бу

³ Каримов И.А.Юксак маънавият- енгилмас куч.-Тошкент,2008.

мураккаб масала ечимига ислом ақидапарастлари ҳам аралашиб, "миллий этнослар йўқ, фақат ислом миллати бор, халқларни тилига қараб эмас, балки динига қараб миллатини белгиламоқ керак", деган диний концепция пайдо бўлди. Бу қараш фанда "панисломизм" номини олди. Бундай ноилмий концепцияларнинг пайдо бўлиши ўз даврида шу муаммо йўналишига боғлиқ фанлар ривожланиш даражасининг заифлигидан далолат берарди⁴.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарих масалаларига дахлдор этнология, археология, этнография, антропология, топонимика, тарихий лингвистика каби фан тармоқлари ўша кезларда ҳали ривожланмаган эди. Бинобарин, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши борасидаги талқинлар фақат тарихий ва афсонавий ривоятлар асосида яратилган сўнгги ўрта асрлар даври кўлөзма манбаларига асосланган.

Ушбу мураккаб муаммонинг ечимига алоқадор фан тармоқлари ривожланиб, уни комплекс ўрганишга ўтилгач, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида бирдан-бир тўғри бўлган миллий автохтонизм назарияси ишлаб чиқилди. Бунга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқишини ўрганишда унинг этник таркибини аниқлаш зарурлиги, шундагина, у ёки бу халқ, унинг этногенези ва этник тарихи, маданий мероси, сарҳадлари, давлатчилик тарихи ҳақида тўғри хулосага келиш мумкин бўлади. Чунки этногенез ва этник тарих масаласи ўта мураккаб муаммо бўлиб, у изланувчидан зўр масъулиятни, тарихий изчилик ва объективлик тамойилларига амал қилишни, муаммо илмий ечими йўлида миллий эхтиросларга берилмасликни қатъий талаб қилади.

Маълумки, этнология фанидаги этнос назариясига оид илмий ишланмага кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат. Биринчи босқич — этногенетик жараён тарихи, иккинчи босқич — этнос, яъни элат, халқ тарихи, учинчи босқич — миллат тарихидан иборат. Халқ тарихининг этногенез қисми унинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврни

⁴ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007.-Б.12.

ўз ичига олади. Халқнинг ибтидоси қабиладан боғланади. Этногенез якунида элатга хос барча этник аломатлар мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса ҳудудий бирлик, иқтисодий-хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни англаш, тил бирлиги ва ниҳоят, сиёсий уюшма бирлиги ташкил этади⁵.

Халқ биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий уюшма бирлигидир. У дарҳол ҳосил бўлмайди, балки ўзоқ давом этадиган этногенетик жараён маҳсули ва этник аломатлар йиғиндисидир. Этник аломатларнинг шаклланиши эса этногенетик жараёнлар давомида бирин-кетин содир бўлиб боради. Халқ этногенези якунлангач, унинг этник тарихи бошланади, яъни шаклланган халқ тарихи бошланади. Халқ феодализмнинг ижтимоий маҳсули бўлиб, у баҳзи ҳолларда дастлабки синфий жамият шароитида ҳам юз бериши мумкин (масалан юнонлар). Халқ тарихи ўз иқтисодий-хўжалик ва этномаданий ривожининг маълум нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади. Бу нуқтанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиш жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз бера бошлайди. Шунинг учун миллат капитализмнинг ижтимоий маҳсули ҳисобланади.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси: Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи тарихий-этнологик нуқтаи назардан тадқиқ этиш, бизнингча, асосан, қуйидаги омилларга кўра ўта долзарб илмий муаммолардан бири ҳисобланади:

Академик А.Асқаров ўзининг Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи номли қўлланмаси ва қатор илмий мақолаларида мазкур муаммоларни ечимини топиб берди⁶ ва қуйидагиларни долзарб вазифа қилиб белгилади;

⁵ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007.Б.4

⁶Асқаров А.Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" жур,Т; 2002. N4, Асқаров А .Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент-2004,Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" , №6, Тошкент-1996 Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007

- *биринчидан*, ҳозирги даврга қадар нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиё этнологиясда ҳам маҳаллий халқлар анҳанавий турмуш тарзидаги қадимий хўжалик ҳаёти излари яхлит бир илмий муаммо сифатида этнографик материаллар асосида чуқур, ҳар томонлама комплекс тарзда тадқиқ қилинмаган;
- *иккинчидан*, ўзбек халқининг исломгача бўлган қарашлари ва диний эҳтиқодларини тарихий-этнологик жиҳатдан тадқиқ этиш орқали биз халқимизнинг исломдан оддинги маданияти, мафкураси, анҳаналари ва урф-одатлари ҳақида бирмунча муфассал тасаввурга эга бўламиз. Қолаверса, айнан мазкур мавзунини тадқиқ қилиш анҳанавий турмуш тарзи билан боғлиқ кўплаб урф-одат ва маросимлар генезиси ҳамда мазмун-моҳиятини тўлақонли англаш ва таҳлил этиш имконини беради;
- *учинчидан*, ўзбек халқи анҳанавий турмуш тарзидаги қадимий минтақанинг азалий автохтон аҳолиси бўлган ўзбек халқининг эҳтиқодий қарашлари, маънавияти нечоғлиқ буюклиги ҳамда унинг жаҳон цивилизациясида ўзига хос ўрнига эгаллигини яна бир бор тасдиқлаши шубҳасиздир;
- *тўртинчидан*, мазкур муаммони этнологик жиҳатдан тадқиқ этиш ўзбек халқи турмуш тарзи, эҳтиқодига оид йиғилган археологик материалларини архив ҳужжатлари ва илмий адабиётлар билан ўзаро киёслаш, ўрганиш орқали ўзига хос локал хусусиятлари комплекс тарзда тадқиқ қилинади. Бу эса ўз навбатида ўзбек халқи этномиллий маданияти ва қадриятларининг ўзига хослигини кенг жамоатчиликка етказишда нафақат илмий, балки амалий жиҳатдан ҳам долзарб аҳамият касб этади;
- *бешинчидан*, ўзбек халқи турмуш тарзи билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатларни илмий таҳлил этиш унинг этномиллий пси-хологияси ва локал маҳаллий маданияти борасидаги билимларни бойитишга хизмат қилади. Шунингдек, тадқиқотнинг манбавий асослари бевосита ҳамда билвосита тааллуқли *ёзма манбалар* ҳам алоҳида ўрин тўтади.

Чунончи, зардуштийлик диннинг муқаддас китоби "Авесто", ислом дини ва шариат асослари зикр этилган Қурҳони карим ва ҳадислар, машхур қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар", ўрта асрларнинг машхур тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит-турк", Абу Бақр Муҳаммад ибн Жаҳфар Наршахийнинг "Бухоро тарихи" каби фундаментал асарлар, шунингдек, буюк ватандошларимиз Мирзо Улуғбек, Захириддин Муҳаммад Бобур ва Носируддин Бурҳонуддин Рабғўзий томонидан ёзилган тарихий-этнографик асарларда акс этган қадимий диний эҳтиқодлар ва маросимлар ҳақидаги маълумотлар битирув малакавий иши учун қимматли манба бўлиб хизмат қилди.

Этнографиянинг ушбу соҳасини ёритишда К.Шониязовнинг "Ўзбек-карлуқлар", "Ўзбек халқининг этник тарихи", Е.Х.Кармышевнинг "Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий районлари этник тарихидан лавҳалар", И.М.Жабборовнинг "Ўзбек халқи этнографияси", С.П.Поляковнинг "Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихий этнографияси" каби илмий асарлари ҳам хизмат қилиганлигини таъкидлайди. Мазкур мавзу ёзишдан аввал мавжуд махсус адабиётлар билан танишиб чиқилди. Улар жумласига В.В.Бортольднинг "Туркистонни суғорилиш тарихи", Г.Е.Марковнинг "Осиё кўчманчилари" ва "Хўжалик ва моддий маданият тарихи", Муҳаммаджоновнинг "Бухоро воҳасининг суғорилиши тарихи" ва бошқа бир қанча асарларни кўрсатишимиз мумкин⁷.

Шунингдек, ушбу мавзунини тадқиқ қилиш этнологиянинг янгича назарий-методологик концепциялари асосида ўрганишда ҳам муҳим илмий аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

⁷ Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки, Ташкент: Фан, 1964, ево же. К этнической истории узбекского народа. Ташкент: Фан, 1974. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М. Наука, 1976. Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: Фан. 1964. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1980. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Соч.т.3.М., 1965. Марков Г.Е. Кочевники Азии. М.,1976; Ево же: История хозяйства и материальной культуры. М. 1979; Гулямов Я.Г. "История орошений Хорезма с древнейших времен до наших дней.. Ташкент: АН УзССР, 1957. Муҳаммаджонов А. История орошения Бухарского оазиса. Ташкент; Фан 1973. Занятие и быт народов Средней Азии, М. :Наука, 1971.

Мавзуни ўрганишда ва уни ёритишда водий аҳолисининг этник тарихи, хўжалик хусусиятлари, моддий ва маънавий маданияти ҳамда этномаданий алоқаларини у ёки бу жиҳатларига алоқадор материаллар мавжуд бўлган илмий адабиётлардан ҳам кенг фойдаланилди.

Тадқиқотнинг тузилиши. БМИ кириш, иккита асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I Боб V-XII асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ ўлкалардаги этносиёсий жараёнлар

1.1. V-VIII асрларда ўлкадаги этносиёсий жараёнлар

Юртимизнинг миллий истиқлолга эришиш шарофати билан ўзбек халқининг этник тарихини чуқур ўрганиш ва уни ҳаққоний, ростгўйлик асосида ёритиш ҳамда миллий қадриятларимизни тиклаш вақти келди. Биринчи Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганларидек, «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлларимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анҳаналаримизни янги жамият қурилишига тадбиқ этмоғимиз керак».

Биринчи Президентимиз тарихчи олимлар билан бўлган учрашувда тарих фанининг янги йўналишларини белгилаб, миллий тарихимизга янгича ёндашиб, уни асл манбалар асосида ёритиб, чуқур таҳлил қилишни таъкидладилар.

Ҳар бир тарихчи олим президентимиз кўтарган масалаларни баҳоли қудрат ёритиб, халқимиз тарихини ўрганишишига муносиб ҳисса қўшиши лозим

Таъкидлаш жоизки, аҳамонийлар даврида ҳам давлат маҳкамачилигининг тили дастлаб оромий бўлиб, амалиётдаги жонли тил дарий эди. Яна бир мисол. Илк ўрта асрларда Мовароуннаҳр вилоят-ларида ҳокимият тепасида кетма-кет туркий халқлар вакиллари турган вақтларда ҳам расмий ҳужжат тили суғдча қолаверган. Ҳатто Буюк турк хоқонли-гининг дастлабки даврида Хоқонликнинг давлат рас-мий ҳужжатлари ва монументал лавҳалар суғд тили-да олиб борилди (Буғут лавҳаси). Бундай мисолларни кейинги даврлар тарихида ҳам кўплаб учратиш мум-кин. Демак, этногенез масаласини тўғри талқин этишда бизгача етиб келган ёзма ёдгорликларнинг тили асосидагина хулоса чиқариш илмий чалкашлик-ларга олиб келиши аниқ.

Биз юқорида антик даврда Ўрта Осиёнинг шимо-лида, Сирдарёнинг ўрта ва куйи ҳавзалари, Етгисувдан то шимоли-ғарбий Ўролгача чўзилган кенг минта-қада ярим ўтроқ, ярим кўчманчи Қанғ давлатини ташкил топганини айтиб ўтдик. Бу давлат фуқароларининг кўпчилигини туркий қавмлар ташкил этса-да, мамлакат аҳолиси икки тилда сўзлашган. Аммо давлат ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркчиликнинг мавқеи устунлигидан, унинг таъсир доираси милодий эранинг I-II асрида Суғдиёнанинг то Амударёгача бўлган ҳудудларига бориб етди. Туркий қавмларнинг моддий маданияти (Жетиасар ва Қовунчи маданиятлари) ўтроқ суғдий ва хоразмийлар маданиятидан кескин фарқ қилиб, минтақада турк этносининг кенг тарқалаётганидан гувоҳлик беради. Демак, ўзбек халқи этник компонентининг асосий ўзаги ҳисобланган турк этноси унинг иккинчи асосий компоненти сутд, бохтар, хоразмийлар каби бу заминда қадимийдир. Туркий тилли қабила ва элатларнинг учинчи йирик тўлқини Мовароуннаҳрнинг ички вилоятларига хиёнийлар, кидарийлар, эфталийларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Уларнинг Суғдиёнада, Бактрия ҳудудларидаги излари айниқса IV асрнинг охири ва V аср моддий маданият ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Масалан, туркийзабон аҳолига тегишли Қовунчи маданияти таъсирида Бухоро вилоятининг шимоли-ғарбида "Қизилқир маданияти" ташкил топган. Бу даврга келиб, Суғднинг ўтроқ аҳолисига хос ҳунармандчилик анҳаналари ўрнини ярим ўтроқ чорвадор туркий қавмларга мос моддий маданият дунёси эгаллайди. Бундай ҳолат нафақат Суғдда, балки қадимги Хоразм, қадимги Фарғона, ҳатто Бактрия ҳудудларида ҳам кўзга ташланади⁸.

Туркий этноснинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга катта этник гуруҳ бўлиб кириб келишининг тўртинчи тўлқини Буюк Турк хоқонлиги даврида юз берди. Бу даврда Ўрта Осиёда туркий қавмлар жадал кириб бормаган бирон вилоят ва туман қолмади.

⁸ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Тошкент, Шарқ, 2001.-Б.125.

Археологик материалларнинг тасдиқлашича, илк ўрта асрларда Тошкент воҳасида ҳокимиятни турк тудунлари (Хоқонликнинг маҳаллий ноиблари) бош-қарар эдилар. Айнан шу даврда Чоч маликлари суратлари ва қадимги турк тамғалари билан тангалар зарб этилди. Қадимги турк тангалари бундан анча аввал нафақат Тошкент воҳасида, шунингдек, қадимги Фарғонанинг археологик ёдгорликларида ҳам тез-тез учраб туради. Бундай жараённинг чўққиси ўзбек этногенезида ғарбий турк хоқонлигининг гуллаган даврига тўғри келади. Бу даврда Хоқонлик Ўрта Осиёнинг барча вилоятларини қамраб олган, туркий қабила ва қавмлар эса ерли туб аҳоли билан жадал қоришмоқда эди. Ўзбек этногенезининг мана шу босқичида Мовароуннахрнинг асосан шимолий ва шарқий вилоятларида икки тил ва икки хўжалик укладининг яқинлашув жараёни кўзатилади, бунинг оқибатида аксарияти туркийзабон дехқон ва ҳунар аҳлидан иборат йирик ҳудудий бирлик ташкил топади. Арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши туркий қабила ва қавмларнинг минтақа ички районларига жадал кириб келишини вақтинча тўхтатди. Натижада, унгина бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркий қавмларнинг маҳаллий аҳоли билан аралашиб-қоришиб кетиш жараёни тезлашади. Айниқса, бу жараён Мовароуннахрнинг шимолий ва шарқий минтақала-рида яққол кўзга ташланади. Бу зонада VIII-IX асрларда туркий номдаги шаҳарлар барпо этилади.

Минтақанинг жанубий туманларида эса унинг акси, яъни анча аввал бу томонларга келиб, кучли эроний тил муҳитига тушиб қолган туркий аҳоли форсийлашадилар. Аҳолининг у ёки бу тилни ўзлаштириб, ўз она тилини унутиб бориш ҳолати қайси тил муҳитининг устунлигига, элат ва миллатнинг ўзлигини англаш даражасига, ҳокимият эгаларининг давлат сиёсатига ҳам боғлиқдир. Юз берган этногентик жараёнла туркий этносларнинг хиссаси катта бўлган албатта. Туркий этнослар таъсирида милoddан аввал I ва милoddий II асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимларида, унга туташ ҳудудларда сак қабилаларидан бири қанғарлар тил жиҳатидан турклашганлар. Милoddан аввалги VII-VI асрларда Мовароуннахрга келиб ўрнашган эфталийларнинг

кейинги авлодлари, хун, усун бошқа туркий тилли этник гуруҳларнинг Еттисув, Мовароуннахр ва Хоразм ҳудудларида яшовчи ўтроқлашган саклар ва бошқа турғун яшовчи эрон тилли этник гуруҳдар билан яқин алоқаларда бўлиб келиши, уларнинг ўтроқлашиши ва туб ерли аҳоли билан аралашуви натижасида туркий тилда гапирувчи янги - қанғар этноси вужудга келади⁹. Бу этнос ўзбек элатининг шаклланишига асос солган энг қадимги туркий қатламни ташкил этган.

Айни шу асрларда (милоддан аввал I, милодий VII асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимларида, Зарафшон, Қашқадарё воҳаларида ва Хоразмда деҳқончилик, ҳунармандчилик ва тижорат билан шуғулланиб келган аҳоли (сўғдийлар, хоразмийлар, ўтроқлашиб қолган саклар, обийлар, сақараунлар, ассианлар, тохарлар ва бошқалар) маданияти, яъни туб ерли аҳоли маданияти шу ҳудудларга келиб ўрнашган кўчманчи чорвадор туркийзабон этнослар маданияти билан (яъни кўчманчи халқлар маданияти билан) аралашиб боради, Натижада аралашган (синкретик) маданият ҳосил бўлади. Туб ерли аҳоли маданиятини кўчманчи қабилалар маданияти билан қўшилганлиги археологик ашвлар (жунарик, қовунчи топшшалари) асосида ҳам исботланган. Археологлар бу қўшма маданиятни канпой ёки қовунчи маданияти деб номлаганлар. Илк ўрға асрларда Марказий Осиё минтақаларида ўғуз, қипчоқ ва қарлуқ, уйғур туркий тил гуруҳлари мавжуд бўлган. Ўғуз тил гуруҳи ўғуз ва салжух қабилалари орасида вужудга келган, қипчоқ тил гуруҳи Даштиқипчоқ қабилалари орасида ташкил топган, қарлуқ тил гуруҳи эса қарлуқ ва уларга қардош халач, чигил -яғмо ва бошқа қабилалар ичида, уйғур тили уйғур этник муҳитида ҳосил бўлган бўлиши ксрак.

Тарихдан авнки, VIII асрнинг 60-йиллари қарлуқлар туркешлар устидан ғалаба қозониб, Еттисувни батамом эгаллайдилар ва жуда катта ҳудудда ўз хукмронликларини ўрнатадилар (бу ҳақда кейинги бобда гапирилади).

⁹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Тошкент, Шарқ.2001.-Б.143.

Қарлуқлар эгаллаб турган минтақаларда қарлуқлардан ташқари яна бир қанча бошқа туркий қабилалар ва этник гуруҳлар, чунончи орғу, тухси, туркеш, аз, ўз, яғмо ва бошқалар жойлашган эдилар. Икки асрдан кўпроқ давр ичида бу этнослар бир-бирлари билан яқинлашиб, қоришиб кетишлари натижасида Қарлуқ давлати аҳолисининг (тарихий адабиётларда Қорахонийлар давлати ибораси қабул қилинган) адабий тили шаклланади. Бу тил қарлуқ шеваси асосида вужудга келган албатта. Шунинг учун бўлса керак, тилшунос олимларнинг асарларида мазкур тил қарлуқ тили қарлуқ гуруҳининг тили деб иомланган.

IX асрнинг 40 йилларида Мовароуннаҳрдан шимоли-шарқда Қарлуқлар давлатининг ташкил топиши ўзбек халқи этногенезида муҳим воқеа эди. Қарлуқ турклари атрофига ўтроқ, ярим ўтроқ ва чорвадор туркий қабилалар бирлашиб, кучли сиёсий давлат уюшмаси таркиб топди. Қарлуқлар милодий VI-VII асрлардаёқ Ўрта Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий худудларининг катта қисмини эгаллаган эдилар. Улар бошқа туркий қабилалар билан биргаликда Жанубий Қозоғистон, Тошкент воҳаси, Зарафшон ҳавзаларигача, уларнинг айрим гуруҳлари Тохаристонгача кириб борган эдилар.

Араб тарихчиси Табарийга кўра, VII-VIII асрларда Балх, Тохаристон, Бадхиз, Кўҳистон, Серахс, Чағониён, Бухоро, Чоч ва Фарғона аҳолисининг асосини туркий қавмлар ташкил этарди. Уларнинг орасида қарлуқларнинг ўрни катта эди. Ёзма манбаларга кўра, Сомонийлар билан Қарлуқлар давлати ўртасида маълум чегара белгилансада, ҳозирги замондаги каби аниқ чегара бўлмаган. Туркий қабилалар Мовароуннаҳрга Сирдарёнинг шимолий минтақаларидан эркин кўчиб келаверар эдилар¹⁰.

Туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга тинч ва осойишта кириб келиши арабларгача ҳам, сомонийлар даврида ҳам ўзлуксиз давом этди, бунинг оқиба-тида уларнинг ўтроқ ҳаётга кўчиши ва тубжой аҳолининг турклашуви

¹⁰ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Тошкент, Шарқ.2001.-Б.243

тезлашди. Мовароуннахрнинг туркий қавм ва қабилалар кенг тарқалган районларда турк ижтимоий-иқтисодий таркиби ва уларнинг этно-сиёсий жиҳатдан уюшиши таъминланди. Худди шундай тарихий шароит Ўрта Осиё туркий қавмлари ҳаётида IX аср охирларига келиб, авж нуқтасига чиқди. Айни вақтда турк этник қатлами орасида феодаллашиш жараёни жадал кечмоқда эди. Бу жараён олий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиш учун ин-тилаётган юқори табақа вакилларининг ўзаро ўзлуксиз урушлари, талончилик юришлари билан бирга содир бўлмоқда эди. Бу феодал бебошликларга барҳам бериш учун кучли давлат ҳокимияти керак эди¹¹.

Ана шундай ҳокимият, К.Ш.Шониёзов айтганидек, Қарлуқ давлати бўлиб, унинг таъсир доираси Еттисувдан то қадимги Фарғонанинг шарқий районларигача, ундан Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларигача чўзилган ҳудудларга ёйилган эди. Кейинчалик ўзбек номини олган халқнинг сиёсий жиҳатдан уюшиши учун IX-X асрларда қўйилган ўша этносиёсий асос мустаҳкам пойдевор бўлди¹². Тарихан юз берган бу этногеографик вазиятта мувофиқ ҳолда, айти шу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий вилоятлари доирасида йирик туркий этногеографик бирлик шакл-ланди. Кейинчалик эса бунга Мовароуннахрнинг марказий ва жанубий ҳудудлари ҳам қўшилди.

X аср ўрталарида бу ҳудудда Қарлуқлар давлатининг давоми сифатида Қорахонийлар сулоласи ҳокимият тепасига келди. X асрнинг охири XI асрнинг бошларига келиб эса Мовароуннахрнинг барча ҳудудларида Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Эндиликда, Қашғардан Амударёгача, Шарқий Тур-кистоннинг бир қисми, Еттисув, Тошкент воҳаси, қадимги Фарғона, қадимги Суғд ва Бактрия-Тоҳаристонни ўз ичига олган ҳудудий кенгликда Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши ўзбекларнинг халқ сифатида ўзил-кесил шаклланганлигини кўрсатувчи этник белги эди.

Демак, X асрнинг охири XI асрнинг бошларига келиб, ўзбек халқи этногенези тарихида унинг халқ сифатида шаклланиши учун зарур барча

¹¹ Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т. Университет. 2007. Б. 229.

¹² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни..., 198 бет.

этниқ белгилар намоён бўлди. Аниқроқ айтганда, маълум йирик ҳудудий географик вилоятларда моддий ва маънавий маданият бирлиги, антропологик тип бирлиги, туркий этниқ асосда тўзилган, ўзликни англаш ва ҳукмрон туркий этниқ асос атрофида жипслашган ва икки тиллилик белгилари асосида қурилган сиёсий давлат уюшмаси ташкил топди. Бу йирик давлат уюшмаси Қорахонийлар давлати бўлиб, у буюк Туркистон элининг барча туркий халқларига тегишли яъни ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, уйғурларнинг ҳам бирлашган давлат уюшмаси эди. Аммо унинг ҳудудий доирасида иқтисодий ва этномаданий тараққиёт даражаси ҳар хил, нотекис эди. Бу давлат ҳудудий доирасида туркий тилларнинг турли лаҳжалари мавжуд бўлиб, улардан қайси бири жонли эски ўзбек тилининг асоси сифатида ривожланиши мумкин? Бунинг учун эса тегишли ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ва сиёсий шарт-шароитлар керак. IX-X асрларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари форсийзабон Сомонийлар давлати таркибида бўлгани сабабли, ўзбек халқининг ўзил-кесил шаклланиши учун зарур бўлган этниқ омиллардан энг муҳимлари - тил бирлиги ва этносга монанд сиёсий давлат уюшмаси ҳали етишмас эди. X асрнинг охири XI асрнинг бошларида этносга монанд сиёсий давлат уюшмаси ҳам юз берди, бироқ, жонли эски ўзбек тилининг таркиб топиши учун тегишли шарт-шароит ва вақт керак эди. Тарих тақозоси билан бу муаммо ҳам ўз ечимини топди, яъни XI асрнинг ўрталарида Қорахонийлар давлати иккига ажралиб, унинг Ғарбий Қорахонийлар давлати дои-расида жонли эски ўзбек тилининг қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида ривожланишига сиёсий ва этно-маданий имкониятлар яратилди. Бу заминда қадимдан анчагина қисми ўтроқлашиб улгурган турк, калтатай, қарлуқ, чигил, тухси, арғун, мусабозори, туркаш каби қабилалар суғдийзабон аҳоли билан ёнма-ён ва биргалиб яшаб келардилар. Икки тил вакиллари орасида иқтисодий, маданий алоқалар ривож-ланиб, бу яқинликлар этниқ қоришувлар даражасига кўтарилган эди. Академик К.Шониёзов таъкидлаганидек, IX-X асрларда сиёсий ҳокимият форсийзабон сомонийлар қўлида бўлса ҳам, Мовароуннаҳрнинг шимолий, шимоли-

шарқий ва шимоли-ғарбий минтақаларида ўзбек элатининг туркий асоси курилиб бўлган эди. Бу туркий этник асоснинг қарлуқчигил лаҳжаси ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида жонли эски ўзбек тили сифатида бошқа туркий лаҳжалардан ажралиб чиқади. Шунинг учун, Маҳмуд Кошғарий ¹³ва Юсуф Хос Ҳожиблар тили умум турк тили бўлса, Аҳмад Яссавий ва Аҳмад Югнакийлар тили жонли эски ўзбек тилининг намуналари эди.

Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ва унинг теварак-атрофида деярли икки минг йил давом этган этногенетик жараёнлар натижасида, яъни суғдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар ва сакларнинг нгу заминда бронза давридан бошлаб, улар билан ёнма-ён яшаб келаётган туркийзабон қабила ва қавмлар билан аралашуви, қоришуви натижасида ўзбек халқи XI асрда тўла-тўқис, XII асрда эса ўзил-кесил шаклланди.¹⁴ Бу якуний этногенетик жараён ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ўз аксини топган. Бинобарин, бундан кейинги тарих ўзбек халқининг этник тарихи ҳисобланади.

Юқорида ўзбек халқининг шаклланиш тарихи ўзоқ давом этган этногенетик жараён натижасидир, дедик. Бу жараён яъни ўзбекларнинг этногенези XI асргача давом этади ва у ғарбий қорахонийлар давлати доирасида, XI-XII асрларда ўзбек халқи ўзил-кесил шаклланди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Ўзбекларнинг этник тарихи давомида, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар ўзил-кесил шаклланган ўзбек этноси таркибини деярли ўзгартириб юбора олмади, балки унинг бағрида этник гуруҳлар сифатида ўзоқ вақт яшаб, маълум бир тарихий даврдан сўнг ўзбек халқи таркибига сингиб кетди.

Ўзбек халқининг миллат сифатидаги тарихи XIX аср охири-XX аср бошларидан бошланади. Миллат шаклланиши ҳам халқнинг таркиб топиши каби ўзоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юксак юқори чўққиси, камолат босқичидирки, бу

¹³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Тошкент, Шарқ.2001.-Б.243

¹⁴ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007.Б.230.

босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, у суверен давлат сифатида ички ва ташқи сиёсатини мустақил юритади, миллат тили давлат тили мақомини олади, унинг давлат чегаралари қатъий, дахлсиз бўлиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинади, миллатнинг ўзликни англаш даражаси юксак, миллий ғурур, ватанга фидойилик, она замин ва халқига содиқлик миллат фуқаролари ҳаётининг мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади, миллатга хос менталитет шаклланади, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг хоҳиш-иродасини бажарувчи механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар пайдо бўлади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ сўзлашув тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишга олиб келади. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши эса миллат номи билан аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишонандир. Давлат пул бирлигининг пайдо бўлиши ва жаҳон бозоридаги мавқеи, унинг иқтисодий қудратидан нишонандир. Унинг мустаҳкам замини давлат иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий сиёсатининг барқарорлигига боғлиқ. Фуқароларнинг ўзликни англаш даражаси истиқболли иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шубҳасиз, бундан ўзбек миллати ва давлати ҳам истисно эмас.

Туркий қабилаларнинг Мовароуннаҳрга тинч ва осойишта кириб келиши арабларгача ҳам, сомонийлар даврида ҳам узлуксиз давом этди, бунинг оқибатида уларнинг ўтроқ ҳаётга кўчиши ва тубжой аҳолининг турклашуви тезлашди. Мовароуннаҳрнинг туркий қавм ва қабилалар кенг тарқалган районларда турк ижтимоий-иқтисодий таркиби ва уларнинг этно-сиёсий жиҳатдан уюшиши таъминланди. Худди шундай тарихий шароит Ўрта Осиё туркий қавмлари ҳаётида IX аср охирларига келиб, авж нуктасига чиқди. Айни вақтда турк этник қатлами орасида феодаллашиш жараёни жадал кечмоқда эди. Бу жараён олий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиш учун

интилаётган юқори табақа вакилларининг ўзаро ўзлуксиз урушлари, талончилик юришлари билан бирга содир бўлмоқда эди. Бу феодал бебошликларга барҳам бериш учун кучли давлат ҳокимияти керак эди.

Ана шундай ҳокимият, К.Ш.Шониёзов айтганидек, Қарлуқ давлати бўлиб, унинг таъсир доираси Еттисувдан то қадимги Фарғонанинг шарқий районларигача, ундан Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларигача чўзилган ҳудудларга ёйилган эди. Кейинчалик ўзбек номини олган халқнинг сиёсий жиҳатдан уюшиши учун IX-X асрларда қўйилган ўша этносиёсий асос мустаҳкам пойдевор бўлди. Тарихан юз берган бу этно-географик вазиятта мувофиқ ҳолда, айти шу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий вилоятлари доирасида йирик туркий этногеографик бирлик шаклланди. Кейинчалик эса бунга Мовароуннаҳрнинг марказий ва жанубий ҳудудлари ҳам қўшилди.

1.2. IX XII асрларда Марказий Осиё минтақаларида сиёсий аҳвол

Юқорида Қарлуқ (Қорахонлар) давлати IX-X асрларда жуда катта ҳудудда ҳукмронлик қилаётганлиги ҳақида батафсил гапирган эдик. X аср ўрталарига келиб бу давлат янада кучайиб, унинг ҳоқонлари шимолий ва шимолий-шарқий минтақаларга қилган ҳарбий юришлари натижасида бир қанча элат ва қабилаларни тобе этганлар. X аср охирларида қорахонлар асосий эътиборни ғарбий қўшни - сомонийларга қаратган эдилар.

IX асрнинг иккинчи ярми X асрда Сомонийлар давлати Ўрта Осиё минтақаларининг асосий ҳудудларида ҳукмронлик қилар эди. 875йилда Аббосийлар халифи ал-Мутамид Наср ибн Аҳмад Мовароуннаҳр ҳокими қилиб тайинлангач, бу ўлкада иқтисодий ва маданий ривожланиш бирмунча авж олди. Исмоил ибн Аҳмад даврида (892-907 йй.) Сомонийлар давлати марказлашган кучли давлатга айланиб, унда иқтисод, маданият, илм-фан яна ҳам тараққий этган. Аммо, X асрнинг иккинчи яримларида ички зиддиятлар кўпайиб сомонийлар ҳокимияти кучсизланиб боради. Унга тобе бўлган вилоятларда (хусусан Хуросонда) сомонийлар ҳокимиятига қарши кўтарилган исёнлар, ворислар ўртасида тахт учун бетаним курашлар, Сомонийлар

давлатини заифлашишига олиб келади. Бундай вазиятдан қарлуқ хоқонлари фойдаланадилар¹⁵.

Қорахон хоқонларидан бири Харун ибн Сулаймон (у яна Буғраҳон ат-Турки унвони билан ҳам маълум), 990 йили сомонийларга қарши ҳарбий юриш қилиб Фарғона, Исфижоб вилоятларини эгаллайди. 992-993 йиллари Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони ҳам забт этади. Аммо, касаллига туфайли урушни давом эттиролмасдан Қашғарга қайтишида, йўлда Қўчқорботи деган жойда 993 йил вафот этади ва шу ернинг ўзида дафн этилади.

Харун томонидан Бухоронинг олиниси авом халқнинг қаҳр ғазабини кўзготди. Хоқон касалланиб, орқага қайтганида Бухоро воҳасининг меҳнаткаш халқи унинг кўшинларига хужум қилиб, жангчиларни талай қисмини қириб ташлаган. Буғраҳоннинг чекиниш йўли ўғузлар эгаллаб турган яйловлардан ўтган. Ўғузлар ҳам хокон кўшинларини ўзоқ масофаларгача кўзатиб бориб, йўл-йўлакай орқада қолган жангариларни ўлдириб мол-мулкларини талаб борганлар. Шундай қилиб, қорахонларга бу юриш жуда қимматга тушган эди.

Харун ибн Сулаймон Буғраҳон вафотидан сўнг улуғ хон (қорахон) лавозимини, унинг жияни Али ибн Мусо эгаллайди. Бу хоқон Харун Буғраҳон бошлаган ҳарбий юришни давом эттириб, 998 йили то Амударёгача бўлган сомонийлар ҳудудини эгаллайди. Али ибн Мусо узоқ хонлик қилолмайди ва шу йилнинг ўзида (998 йил) вафот қилади. Унинг вафотидан кейин Қорахонлик тахтига унинг ўғли Абу Наср Ахмад ибн Али (фахрий лақаби – Шамсад Дувал) ўтиради. Унинг даврида (988-1011) қорахонлар Мовароуннаҳрни батамом эгаллаб, ўз хукмронлигини ўрнатадилар¹⁶.

Шундай қилиб, XI аср бошларида Қорахонлар давлати Амударёнинг юқори ва ўрта оқимларидан то Етгисув, шарқда эса Торим дарёсигача бўлган катта

¹⁵ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғарлар. Тошкент, 1990. Б.19.

¹⁶ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007., Абаев В. И. Миф и история в Гатах Зороастра. Историко-филологические исследования. М., «Наука», 1974

худудга эгалик қиладилар. Амударё қорахонлар билан ғазнавийлар ўртасидаги чегара бўлиб қолади.

Мазкур ишда Қорахонлар давлатининг сиёсий тарихини батафсил ёритишни олдимизга мақсад қилиб кўймаганмиз; бу масала тарихий асарларда маълум даражада ёритилган. Биз бу ерда ўзбек элатининг навбатдаги (XI-XII асрлар) тарихий босқичини тўғри тушуниб олиш учун шу даврларда Қорахонлар давлатининг ва унга қўшни бўлган давлатларнинг сиёсий ҳаётидаги баъзи масалаларга эътибор бериб ўтмоқчимиз, холос.

Қорахонлар ҳукмронлиги Мовароуннаҳрда қарийб 200 йил давом этади. Аммо собиқ сомонийлар ерини эгаллагунча Қорахонлар давлатининг хонбеклари вақтинча бирлашадилар ва бунинг натижасида марказлашган йирик қарлуқ-Қорахонлар давлатини ташкил этишга эришадилар¹⁷. Аммо Мовароуннаҳр ерига батамом ўрнашиб олгандан сўнг кўп вақт ўтмасдан, яъни 1015-1016 йилларда Қорахонлар давлатига мансуб хонзодалар буюк хонлик мансабини олиш йўлидаги курашлари, айрим ўлкаларни эгаллаб олиш ниятида олиб борган ўзаро урушлари қорахонлар ҳукмронлигини бирмунча ожизлантиради ва охир-оқибатда давлатни бўлиниб кетишига олиб келди. 1041 йилда Қорахонлар давлата иккига: ғарбий ва шарқий қисмларга бўлиниб кетди. Ғарбий қисми Мовароуинаҳрдан то Фарғона водийсининг ғарбий районларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Бунинг маркази Бухоро, кейинчалик Самарқанд бўлган. Шарқий қисмига Еггисув, Қошғар, Тароз, Исфижоб (ҳозирги Чимкент вилояти), Шош (Тошкент воҳаси) ва шарқий Фарғона кирган. Бу қисмининг маркази Боласоғунда, маданий маркази эса Қашғарда бўлган.

Ғарбий Қорахонлар давлатини собиқ хоқон Али ибн Мусо аждодлари бошқарган (бу қисмидаги барча хонлар Алининг авлодлари бўлгани боис Али тармоғи «Алилар» дейилган), Қорахонлар давлатининг шарқий қисмини эса Алининг амакиваччаси Ҳасан (Харун) Буграҳон авлодлари (Ҳасанийлар)

¹⁷ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент: Фан.,1974.

бошқарган. XII асрнинг 20-йиллари охирида шимолий Хитойда қадим замондалдан буён яшаган қорахитой ёки қоракидан номи билан маълум бўлган қабила ҳаракатга келиб, Шарқий Қорахонлар давлатининг чегарадош ерларига, хусусан Еттисув яқинидаги ҳудудларга ўрнашадилар. Айти шу йиллар Еттисувда Қорахонлар давлатининг шарқий қисмини бошқараётган хонларнинг аҳволи жуда танг эди. Чунки унга нисбатан мухолифатда бўлган қарлуқ ва қанғли этник гуруҳлари бирлашиб, қорахон итоатидан чиқиб, унга қарши кураш олиб бораётган эдилар. Улар ҳаттоки, бир неча мартаба хон пойтахти Боласоғунни ҳам қамал қиладилар, натижада улар жуда кўп чорва молларни ҳайдаб олиб кетадилар, экинзорларни молларга едириб, шарқий қорахонлар иқтисодига путур етказадилар. Боласоғун хокони тахтини ўз кучи билан сақлаб қолишга ишонмай қолди.

Қарлуқ ва қанғли қабилаларини Боласоғун хокони билан олиб борган курашларининг сабаблари ханўзгача аниқ эмас. Аммо қорахонларнинг ана шу даврдаги сиёсий ва иқтисодий аҳволини эътиборга олинса, бу курашнинг сабабини тушуниб олиш қийин бўлмайди.

XII аср бошларига келиб, Қорахонлар давлати тобора ўсиб бораётган кўчманчи чорвадор феодалларнинг талабларини қониқтирмай қолган эди. Йилдан-йилга кўпайиб бораётган чорва сони учун ва бойиб бораётган патриархал феодал оилалар, уруғ ва қабила бошлиқларига сувли ва серўт яйловлар керак эди. Аммо Боласоғун хони учун Еттисув ерлари ҳисобидан бу талабларни қондириши қийин бўлган. Чунки, бу ерлар қачонлар йирик феодаллар, хонзодалар ва бошқа юқори табақадаги кишилар ўртасида бўлинган эди. Бу ерларда уларнинг каттакатта кўрикхоналари мавжуд бўлган. Шунинг учун ҳам қорахонлар хокони феодаллар талабини давлат чегарасидаги ерлар ҳисобига қондириши қийин эди. Қушни ерларга ҳарбий юриш қилиб яйлов ерни кенгайтириш хоконлар (ўзаро курашлар, низолар, давлатнинг тарқоқлиги натижасида ва бошқалар) ожизлик қилганлар. Бундан ташқари Боласоғун хокони Еттисув чегарасига бостириб келаётган қоракиданларга қарши

курашни ҳам уюштира олмади. Буларнинг ҳаммаси кўчманчи чорвадор қабилаларни шарқий қорахонлар ҳоқонига қарши курашига сабаб бўлган.

Ички зиддиятлар айни кучайган вақтда Боласоғун ҳоқони, тахтни сақлаб қолиш ниятида Қорахитой гурхонига ердам сўраб мурожаат қилди. Гурхон бу таклифни кўпдан кутиб юрган эди. У катта қўшин юбориб, қорахонларнинг марказий шаҳри Боласоғунни ишғол қилади ва ўз қароргоҳини шу шаҳар яқинида ўрнатади. Қорахитойлар кўп вақт ўтмай Еттисув ва Шарқий Туркистонни ишғол қиладилар, бу ерларда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар. Шундай қилиб, XII аср нинг 30-йилларининг охирларида Қорахонлар давлатининг шарқий қисми батамом қорахитойлар қўлига ўтди¹⁸.

Бу даврда қорахонларнинг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр) ҳам нотинч эди. Бир неча йиллар давомида уларни ғазнавийлар безовта қилиб келар эдилар. Ғазнавийлар амири Маҳмуд Али XI асрнинг 20 йиллари Амударёни кечиб ўтиб, унинг юқори қисмида жойлашган бир неча вилоятларни (Ҷоғаниён, Қабодиён, Хутталон ва бошқаларни) ишғол қилади. Ғазнавийлар қўшинлари Самарқандгача бостириб келадилар. Қорахонлар хони Алитегин ва ундан кейинги хонлар ғазнавийлар, хоразмшоҳлар ва салжуқийлар тажовузидан Мовароуннаҳрни сақлаб қолиш учун тинмай курашиб келганлар. Аммо шунга қарамасдан XI аср охирларида Ғарбий Қорахонлар (Мовароуннаҳр) салжуқларга, XII асрнинг ўрталарида (аниқроғи 1141 йил) эса қорахитойларга қарам бўлиб қолган эдилар¹⁹.

XII аср охирларида қорахитойлар жуда катта ҳудудда (Еттисув, Шарқий Туркистон, Мовароуннаҳр) ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар. Аммо уларга бевосита қарашли ерлар Еттисувнинг жанубидаги вилоятлар ва Ғулжа бўлган. Еттисувнинг бир қисми, Ила дарёсининг шимолида янгидан ташкил топган Қарлуқлар давлатига қарар эди. Буларнинг маркази Қийалик шаҳрида бўлган. Ила дарёсининг юқори қисмларини қарлуқлар билан иттифоқдош бўлиб

¹⁸ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Т.: Фан, 1974.С.29.

келган қанғли қабилалари эгаллаганлар. Қанғлилар ҳам XII аср охири XIII аср бошларида алоҳида хонлик ташкил қилган бўлиб, унинг маркази Олмалик шаҳрида бўлган. Қорахитойлар Етгисув ва Мовароуннахрни эгаллаганларидан сўнг Қорахонлар давлатига мансуб амалдорларни ўз вази фаларидан четлаштирмаганлар. Хокон ва хонларни ўз ўринларида қолдириб, улар орқали мамлакатни идора қилганлар. Аҳолига катта солиқ солиб гурхонлар, қора хонлардан бу солиқни ўз вақтида йиғиб беришни талаб қилиб ва шу тарзда уларни ўз итоатларида ушлаб турар эди.

Ҳар бир хонадонга қорахитойлар фойдасига 1 динордан солиқ солинган бир динор солиқ тўлаш, ўша даврда аҳолига ниҳоятда оғирлик қилар эди. Бундан ташқари аҳоли ҳар йили қорахонлар фойласига ва ерли феодалларга ҳам бож-хирож тўлаганлар. Шундай қилиб, деҳқонлар ва оддий чорвадор халқ уч томонлама (ерли феодаллар, Қорахонлар ва Қорахитой давлати ва уларнинг вакиллари томонидан) эксплуатация қилинган. Шунинг учун ҳам Мовароуннахр деҳқонлари, ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ чорвадорлар, қорахитой ва уларга қарам бўлиб келаётган қорахонлар ҳукмронлигига қарши вақти-вақти билан исён кутариб турганлар. Шундай исёнлардан бири XII асрнинг 50-60 йиллари Самарқанд атрофларида жойлашган қарлуқлар томонидан уюштирилган. Уларнинг кураши асосан қорахитойларга ва улар томонидан Самарқанд тахтига қўйилган қорахонларга қаратилган эди. Қарлуқлар Самарқанд тахтига қарлуқ амирлари ва ҳарбий саркардалари бош ролда бўлиб туришини талаб қилиб ҳам исён кўтарганлар. Исённи бостирмоқчи бўлиб қорақиданлар (Қорахитой) 1141 йил Самарқандни эгаллайдилар. Қорахитой Гурхони Самарқанд тахтага Ғарбий хоқоннинг собиқ хони Муҳаммад Арслонхоннинг ўғли Иброҳим Тамғачхонни ўтказди. Бу хон жуда бўшанг бўлиб мамлакатни яхши идора қилолмаган. Қарлуқлар унинг сусткашлигини ёқгирмас ва шу боис улар Самарқанд тахтига ўзлари ёқтирган хонзодалардан қўймоқчи бўлганлар. Улар пайт пойлаб Иброҳим Тамғачхонни ўлдириб, жасадини чўлга чиқариб ташлайдилар. Бу мудҳиш воқеа 1156 йили Бухоро шаҳри яқинида содир бўлган. Шундан кейин

қоракиданлар Самарқанд тахтига Иброҳим Тамғачхоннинг ўғли Жамолиддин Али Чағрихонни қўядилар. Тахтга ўтириши билан (1157 йил), Чағрихон қарлуқлардан отасининг ўлими учун ўч олиш ниятига Самарқанд қарлуқлари саркардаларини ўлдиришга буюради ва қарлуқларининг бошлиғи Пейгахон (Бейгахон) ўлдирилади, қарлуқлар қувғинга олинадилар. Пейгахоннинг болаларини, кавм қариндошларини, қарлуқларнинг ҳарбий саркардаларини (буларнинг ичида энг катта саркарда Лочинбек бўлган) тутиб жазолашга буюрилади. Қарлуқнинг катта бир қисми Амударёни кечиб ўтиб Хоразм шоҳи ИлАрслон олдига нажот сўраб борадилар. Шоҳ уларнинг ёнини олиб 1158 йил қўшинлари билан Мовароуннаҳрга келади. Самарқанд хони ўз навбатида Қизилқум чўлларида, Женд атрофида кўчиб юрган ўғузларга ва қорахитой гурхонларига мурожаат қилиб, улардан ёрдам сўрайди, Қорахитой гурхони Самарқандга Элек туркманни 10 минг жангчилари билан юборади. Хоразмшоҳ Ил Арслон Зарафшоннинг ўрта оқимларидаги Рабинжон шаҳрини олиб, уни вайронага айлантиради ва шундан кейин рақибларини бетоқатлик билан кўтади. Икки томоннинг қўшинлари Зарафшоннинг икки соҳилида туриб бир-бирларига рўпара бўладилар. Хоразмшоҳларнинг ҳарбий кучидан чўчиган Илек Туркон урушдан бош тортади, Самарқанд ҳокими, уламолари ва имомлари Илек Туркон билан Хоразмшоҳ ўртасида воситачи бўлиб уларни урушмасликка кўндирадилар. Хоразмшоҳ Ил Арслон Қарлуқ амирларини ҳурмат-иззатини жойига қўйиб, ўз лавозимларига тиклаш шартини билан сулҳга розилик беради. Шундан кейин Хоразмшоҳ юртига қайтади.

Ибн ал Асир қарлуқлар билан боғлиқ бўлган можарони бошқачароқ қилиб ҳам тушунтиради. Унинг ёзишича, бу воқеа 1164 йили юз беради²⁰.

Қоракидан гурхони қарлуқлар исёнидан хабардор бўлгач, уларни Бухоро ва Самарқанд вилоятларидан чиқариб Қошғарга сургун қилиб юборишни Чағрихонга топширади. Қарлуқлар у ерда (Қошғарда) қурол олиб юрмасдан,

²⁰Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.-Б.212.

яъни ҳарбий хизматда бўлмасдан, деҳқончилик билан шуғуллансинлар деган фармойиш беради. Фармойишни бажармоқчи бўлиб Чағрихон қарлуқлардан тезда мамлакатдан чикиб кетишни талаб қилади. Сўзсиз бу буйруқ қарлуқларга қаттиқ таъсир қилади. Улар йиғилиб маслаҳат қиладилар ва Бухоро томон йўл оладилар. Бухорода ўша кезларда раислик қилиб турган Ибн Маза Чағрихонга хабар юбориб, Бухорони қарлуқлар талон-тарож қилмасдан тезда қўшиилари билан ёрдамга келишини илтимос қилади.

Ёрдам кучи етиб келгунга калар Ибн Маза қарлуқ бошлиқлари. билан музокаралар олиб бориб, вақтни чўзишга ҳаракат қилади. Шу вақт ичида Чағрихон Ибн Ҳасан катта қўшин билан Самарқанддан етиб келади. Қарлуқларнинг орқа томонидан кўққисдан ҳужум бошлаб, уларни шафқатсиз қиради. Шу воқеадан кейин Самарқанд ва Бухоро вилоятларининг сиёсий ҳаётига қарлуқлар деярли аралашмайдиган бўлганлар.

Қорахитой империясининг шимолий ва шимоли шарқий қисмида жойлашган қарлуқ ва қанғли қабилалари қорахитойларга тез-тез ҳужум уюштириб, Гурхонлар тинчлигини бузиб турардилар. XII аср охири XIII аср бошларида бу қабилалар қорахитойлар тобелигидан чикиб, уларга қарши очик курашга ўтадилар. Бу курашлар ва халқ кўзғолонлари Қорахитой давлатининг пойдеворини аста-секин емиради²¹.

Шу даврларда Хоразм давлати ҳам кучайиб, Хоразмшоҳлар қорахитойларга, уларга қарам бўлган қорахонларга қарашли ерларга ҳарбий юришлар қиладилар. Хоразмшоҳлар Бухоро ва Самарқанд ерларига бир неча бор қўшин билан бостириб келган эдилар. Қорахитой империяси ичида ҳам низолар оз эмас эди. Буларнинг ҳаммаси қорахитой давлатининг емирилишига олиб келди. Мазкур империянинг кучсизланиб боришидан фойдаланиб, қорахонлар хонадонига тегишли охириги хонлар қорахитойлар тобелигидан XIII аср бошида озод бўлган эдилар. Аммо 1212 йили Хоразмшоҳ Муҳаммад Ала аддин Самарқандни эгаллайди ва Қорахонлар нинг ғарбий қисмини

²¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001 –Б.228.

охирги хони -Усмонни қатл қилади. Шу билан ғарбий қорахонлар сулоласи тугатилади.

Шарқий ва Ғарбий Қорахонлар давлати емирилганлиги билан уларнинг худудларида айрим кичик давлатлар ташкил бўлиб, бу давлатлар, XIII аср ўрталарига қадар сақланиб қолган эди. Бунга мисол тариқасида юқорида эслаб ўтилган, Ила дарёси соҳилларида вужудга келган Қарлуқ давлатини кўрсатиш мумкин, Унинг хони Қарлуқ қорахонлар анҳаналарининг давоми қилиб, Арслонхон унвони билан давлатни бошқарган.

Кичик, деярли мустақил давлат Фарғонада, Ўзган мўзофотида (маркази Ўзган шаҳри) ҳам мавжуд бўлган. Қорахонларнинг Ўзган мулкини бошқариб келган хукмронлар қарлуқлардан бўлган. Қорахонлар давлати ёмирилгандан кейин ҳам Ўзганда кичик давлат ўз фаолиятини давом эттирган.

Хитой манбаларидан бири «Мўғуллар сулоласининг тарихи» - (Юаньшида) келтирилган маълумотлардан ўз даврининг номдор кишиларидан бири, қарлуқ қабиласига мансуб бўлган Йагантеган ҳақида гап кетади. Унинг катта бобоси (отасининг отаси) - Қодирмалик Ўзган давлатидан бўлганлиги қайд қилинади Қодирмалик 1211 йили уч минг аскарлари билан Чингизхон олдига (унинг Керулен дарё соҳилидаги қароргоҳига) бориб ўз ихтиёри билан тобе бўлади. Қодирмалик Чингизхонга Керулен дарё соҳилидаги қароргоҳига Ила дарёси бўйларида мавжуд бўлган Қарлуқ давлатининг ҳукмдори Арслонхон ҳам бориб, ўз ихтиёри билан таслим бўлган. Арслонхон билан бирга, уларнинг мулозимлари қаторида, катта обрў ва мавқега эга бўлган қарлуқ саркардаларидан бири Маҳмуд номли киши ҳам бўлган.

Юаньшида келтирилган ахборотлардан аниқ бўлишича XIII аср бошларида Фарғонада (Қорахонлар давлати батамом емирилиб кетгандан кейин ҳам) кичик хонлик Ўзган музофотида сақланиб қолган, унинг Маркази Ўзган шаҳрида бўлган. Бу давлатнинг аниқ чегараси ва унда хукмронлик қилган хонлар тизими хали аниқланганича йўқ. Бу масалалар тарихчилар томонидан чуқурроқ ўрганилишини талаб қилади.

Чингизхон олдига ўз хоҳиши билан бориб, таслим бўлган Қодирмалик XII аср охирлари XIII аср бошларида Фарғона ёки унинг Ўзган музофотидаги хонлардан бири бўлган бўлиши ҳақиқатдан холи бўлмаса керак. Агар у хонлик лавозимида бўлмаганда эди, шундоқ узоқ масофага бориб таслим бўлишга журъат қилармиди? Важоҳатли хонга маълум бир давлат хони (Арслонхонга ўхшаш) ёки йирик қабила иттифоқининг бошлиғи рўпара бўлиши мумкин бўлмаган, пастки мансаб эгаларини у менсимас ҳам эди.

Ўзган мулки кичик давлат сифатида XIII аср 60-70йилларигача сақланиб қолган бўлиши керак. Шу асрнинг ўрталарида мўғулларнинг улуғхони Мункэ (1251-1259) Ўзган давлати ва Фарғонани Арслонхон қарлуқнинг ўғлига (мўғулларга қилган хизмати эвазига) инъом қилган. Ўзган давлатининг шундан кейинги тарихи аниқ эмас²².

Унча катта бўлмаган, қарлуқ номи билан аталган давлатлар XIII асрда Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон минтақаларида ҳам бўлган.

Қорахонлар давлатининг жанубида, сомонийларга Қарашли вилоятлардан бирида, X асрнинг 60-70йилларида Ғазнавийлар давлата вужудга келади ва у ғарбий (Мовароуинаҳр) Қорахонлар давлати билан рақобатда бўлади.

Ғазнавийлар давлатининг асосчиси турк элатидан бўлмиш Алп Тегин эди. У сомонийлар хизматида бўлиб Тохаристонда жойлашган ҳарбий кучларга кўмондонлик қилган, сомонийлар ҳокимияти билан келиша олмасдан, Алп Тегин уларга қарши исён кўтаради ва қўл остидаги кўшинлар билан чекиниб, 963 йил Ғазна шаҳрини ва вилоятини эгаллайди, Мазкур ҳудудда у Ғазна давлатига асос солади (бу давлат тарихда Ғазнавийлар давлати деб номланади). Шу йилнинг ўзида Алп Тегин Буст вилояти ва қисман Қобул вилоятига тегишли ерларни ҳам эгаллайди.

Алп Тегин ўлиmidан кейин (963 йил) тўрт йил давомида Ғазнада, биринкетин, бир неча турк ҳарбий саркардалар ҳукмронлик қилган. 977 йил ҳокимият Сабук Тегин қўлига ўтади ва шу йили у ўзини Ғазна амири деб эълон қилган.

²² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.-Б.223.

Сабук Тегин давршга Ғазна вийлар давлати бир мунча кучаяди. У боскинчилик билан бойиш йулига ўтиб, бир неча маротаба кўшни Ҳиндистон ҳудудига ҳарбий юриш қилади. Сабук Тегиннинг боскинчилик сиёсатини унинг ўғли Маҳмуд ҳам давом эттирган. Маҳмуд Ҳиндистон юришлари билан бир вақтда сомонийларга қарашли бир қанча вилоятларни ҳам босиб олган.

999 йил қорахонлар Сомонийлар давлатини емириб, Амударёгача бўлган ҳудудларни босиб олгач, Маҳмуд эса сомонийларга қарашли шу дарёнинг жанубидаги вилоятларни ўзига кўшиб олади. Маҳмуд даврида (998-1030) ғазнавийлар жуда катта ҳудудга эгалик қиладилар. Улар жанубда шимолий ва шимолий-ғарбий Ҳиндистонга, ғарбда Хуросонга, шимолда Амударёнинг чап соҳилларидаги вилоятлар, жумладан Хоразм ўлкасигача бўлган ҳудудларга ўз ҳокимиятларини ўрнатган эдилар. Аммо Ғазнавийлар давлатининг ҳокимияти унча узокқа чўзишмайди. Маҳмуднинг ўғли Масуд давридаёқ (1030-1041) Ғазнавийлар давлати айрим вилоятлардан жудо бўла бошлайдилар. Марказий Осиёда салжуклар ҳаракати бошланиб, ғазнавийлар шимолида салжуклар билан тўқнашадилар ва Хуросонни ҳамда бошқа бир нечавилоятларни кўлдан берадилар. Масуднинг ўғли Маудуд (1041-1048) йўқотган ҳудудларни қайтариб олишга анча ҳаракат қилса ҳамки, лекин салжукларга бас келиш кийин эди. Маҳмуддан кейин ғазнавийлар Ғазна ва унинг атрофидаги ерларни ҳамда Ҳиндистоннинг шимолидаги бир неча вилоятларни сақлаб қолган эдилар холос, қолган вилоятлар кўлдан кетади.

XI асрнинг ўрталарида Хуросонда ғазнавийлар билан рақобатлаша оладиганлар салжуклар бўлган. Буларнинг аждодлари аслида Сирдарёнинг куйи оқимларида кўчиб юрган ўғуз туркларидан эди. Бу сулоланинг вужудга келиши Салжук номи билан боғлиқ. Маҳмуд Қошғарий Салжук шу ҳозирги султонлар (яъни Маҳмуд Қошғарий замонида мавжуд бўлган салжуклар султонлари) «Бобосининг исми» деб ёзган эди.

Салжукнинг отаси Тукак (Тукан) ўғуз туркманларининг киник уруғидан бўлиб, мусулмон динини қабул қилиш тарафдори бўлган. Бу масалада Тукак ўғузлар Ябғуси билан келишолмай қолади. Ўша кезларда Ябғу ҳарбий куч

йиғиб мусулмонлар устига юриш қилмоқчи эди. Тукак Ябғунинг бу ҳаракатига қарши чиқади, иккаласи ўртасида қисқа жанг бўлиб ҳам ўтади. Оқибатда улар бир бирлари билан келишиб Тукак Ябғуга хизматга ўтади.

Тукакнинг ўғли Салжук ҳам бир неча вақтларгача Ябғунинг хизматида юриб, йирик ҳарбий унвонига (Сўбоши) сазовор бўлади. У «Салжук Сўбоши» деб аталар эди» деб таъкидлайди Маҳмуд Қошғарий.

Салжук ҳам отасининг йўлини тутиб, Ябғу билан келишмай қолади. Оқибатда мусулмон динини қабул қилиб, ўзининг яқинлари билан мусулмонлар вилоятига, яъни Женд шаҳрига кўчиб келади. Бу шаҳарга ўрнашиб, у ҳали мусулмон динини қабул қилмаган ўғузлар билан курашиб, бу ердаги Ябғунинг солиқ йиғадиган вакилини ҳайдаб, мусулмонларни бож-хирождан озод қилади. Салжук узок умр кўриб, 107 ёшда вафот қилади.

Салжукдан уч ўғил қолади: Арслон, Микоил ва Мусо. Микоил динсизлар билан олиб борилган курашларда ҳалок бўлади. Унинг ўлимидан кейин ўғиллари Туғрулбек, Муҳаммад, Чоғибек, Довуд ва амакилари Мусо Ябғу Калон 985-986 йили сомонийлар ҳудудига, Нурота тоғларига кўчиб келиб ўрнашадилар. Бу ерларда яшовчи салжукларнинг чорвалари жуда кўп бўлиб, улар учун кенг яйловлар керак бўлиб қолган эди. Шунинг учун бўлса керак (балки Мовароуннаҳр қорахонлари билан келишолмаган ҳамдирлар) Салжук туркманлари ғазнавийлар амири Маҳмуднинг олдига бориб, ундан Жайхунни (Амударёни) кечиб ўтиб, Хуросон ҳудудида Салжук туркманларидан 4000 оилани жойлаштиришни илтимос қиладилар²³. Маҳмуднинг рухсати билан улар шимолий Хуросонни, яъни Зарахс Фарави (ҳозирги Қизил Арват) Абивард яқинидаги чўлларга бориб ўрнашадилар. А. Ю. Якубовскийнинг таъкидлашича Маҳмуд Ғазнавийга бориб мурожаат қилганлар Салжукнинг набиралари (Микоил ўғиллари) ва уларни амакиси Мусо Ябғу бўлмасдан

²³ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т. Университет. 2007., Народы Средней Азии и Казахстана /Под ред. С. П. Толстова. Изд. АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63 гг., Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., 1996

мутлақо бошқа туркманлар бўлганлар, улар (Салжук набиралари) 1025 йили ҳали Мовароупнаҳрда эдилар. Хуросонга булар кейинроқ бориб ўрнашганлар. Эҳтимол шу йиллари Нурота туркманлари (Салжук туркманлари) орасида келишмовчилик содир бўлиб, уларнинг бир қисми ўз қардошларидан ажралиб, Хуросоннинг шимолий минтақаларига бориб яшагандирлар. Орадан кўп вақт ўтмасдан, шимолий Хуросонга бориб ўрнашган туркманлар билан туб ерли ҳокимият ва аҳоли ўртасида келишмовчилик содир бўлади. Ниса, Абивард ва Фердави аҳолиси Маҳмуд Ғазнавийга хат юбориб, «туркманлар зўравонлик кўрсатиб молмулкларимизни талаб кетяптилар», деб шикоят қиладилар ва ундан ёрдам кучи юборишни илтимос қиладилар. Ибн ал Асирнинг ахборотида бу воқеа бошқачароқ талқин қилинган. Унинг ёзишича, Маҳмуд Ғазнавий Хуросоннинг шимолий қисмига бориб ўрнашган туркманлардан катта хирож ундиришни буюрган ва уларнинг мол-мулклари ҳам таланган. А. Ю. Якубовскийнинг фикрича Ибн ал Асирнинг айтганлари ҳақиқатга яқинроқ. Салжук туркмаklarининг Хуросон ерига боришидан мақсади ерни босиб олиш эмас, балки воҳа атрофидаги ерга жойлашиб, ярим кўчманчиликда, яъни деҳқончилик билан бир вақтда чорвачилик билан ҳам шуғулланиш эди. Ғазнавийлар буни тушунмадилар, салжук-туркманларга куч қўллашни афзал кўрдилар. Султон Маҳмуд катта қўшин билан Хуросонга келади ва Фердави яқинида туркманлар билан жанг қилади. Жангда талофот кўрган туркманлар Болхон Деҳистон ва Керман худудларига чекинадилар. Шундай қилиб, бу курашда омади келмаган Салжук туркманлари уч гуруҳга бўлинадилар.

Болхон ва Деҳистон томон силжиб кетган туркманлар шу вақтлардан (1025-1030) бошлаб Хуросоннинг шарқий минтақаларини хавф остида қолдириб, муқаррар дағдағага солиб турар эдилар. Эроннинг Кирмон ва Исфохон вилоятларига чекиниб кетган туркманлар босқинчилик йўлига ўтиб, бир неча йиллар давомида Месопотамия, Курдистон ва ҳатто Арманистон худудларигача борганлар²⁴.

²⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001., Народы Средней Азии и Казахстана /Под

Салжук туркманлари билан ғазнавийлар ўртасидаги келишмовчиликлар йилдан-йилга жилдийлашиб борган. Хуросоннинг шимолий ҳудуди уларнинг кураш майдонига айланиб қолган эди. Салжуқларнинг Ғазнавий билан бир неча йиллик курашлари 1040 йилнинг май ойида Серахс ва Марв ўртасида жойлашган Данданакон кўрғони яқинида бўлган жангда салжуқ-туркманларнинг ғалабаси билан тугади.

Данданакон жангидан кейин Хуросонда ғазнавийлар ҳукумронлиги тутатилади. Ғарбий Осиёда янги давлат Салжуқлар давлати вужудга келди. Бу давлатнинг тахтига Салжуқнинг набираси (Микоилнинг ўғли) Тўғрулбек кўтарилади (1038—1063).

Салжуқийлар Хуросон, Гурган, Деҳистон ва Хоразмни батамом қўлга киритиб, XI асрнинг 40-йиллари Эрон, Афғонистон, Ирок, Кавказorti ва Кичик Осиёга ҳарбий юриш уюштирдилар. Алп Арслон (1063—1072) ва Маликшоҳ (1072-1092)лар даврида салжуқийлар давлатининг энг юксалган даври бўлган. Шу йиллар ичида улар Хоразм ва Афғонистоннинг ғарбий қисмини ғазнавийлардан тортиб оладилар, Ғарбий Қорахонлар давлати салжуқийлар ҳокимиятини тан олиб, уларга қарам бўлади. Кавказда, Кичик Осиёда ҳам бир қанча мамлакатлар салжуқийларга тобе бўладилар. Буюк Салжуқийлар империяси ташкил топади.

Маликшоҳ давлати Салжуқийлар империяси Сирдарёдан Нил дарёси соҳилларигача, Каспий денгизидан то Ўрта ер денгизигача бўлган катта кенгликни ўз ичига олган эди.

Маликшоҳ вафотидан кейин унинг ворислари ўртасида ҳокимият учун кураш кетади. Бир неча йиллар давом этган ўзаро тўқнашувдан кейин Салжуқийлар империясининг тахти Санжар ибн Маликшоҳга насиб бўлади.

Санжар (1118-1153) ҳокимиятни кўлига олиши билан ҳарбий юришни кучайтиради, натижада бир қанча мамлакат ва вилоятлар, жумладан Мазандарон, Хоразм, Сеистон, Ғазна ва Мовароуннаҳр Салжуқлар давлатига

қарам бўлиб қолади. Санжар «улуғ султон», «Сул тонларнинг султони», «Шоҳаншоҳ» ва бошқа унвонлар билан улуғланган.

Катта империяни бутунлигича саклаб туриш осон йўлмаган албатта. Давлатнинг турли минтақаларида мустақиллик ҳаракати авжланиб исёнларнинг бўлиб туриши, салжуклар сулоласига мансуб бўлган бекларнинг алоҳида вилоятга хоқим бўлиш ёки давлатни бошқаришга интилишлари империяни заифлаштириб борар эди. Оқибатда Салжуклар давлатининг ғарбий Ирок қисмида Санжарнинг таъсири пасайиб қолади. Унинг амалий таъсири империянинг шарқий қисмида Эрон, Афғонистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда кучлироқ, бўлган. Аммо бу ерлардаги айрим ҳудудларда (масалан Хоразмда) салжуқийлар ҳукумронлиги дан чиқиб мустақил бўлишга интилиш зўрайиб борар эди.

Маълумки, Санжар ҳокимиятида ҳарбий саркардалар катта ўрни эгаллаганлар. Саркардаларнинг кўплари турли кавм ва қабилалардан (ўғўз, туркман, халаж, чигил ва бошқалар) чиққан) кишилардан бўлган. Ҳарбий саркардалар табақаси ўз таъсирини Санжар бош қараетган ҳокимиятга ўтказиб, уларнинг ихтиёри билан иш тўтишни талаб қила бошлайдилар. Ҳарбий саркардаларнинг роли Санжарнинг Катван жангида қорахитойлардан енгилгандан кейин янада кучайиб кетган эди.

1141 йили Катван чўлида қорахитойлар билан бўлган жангда Санжар кўшинлари енгилди, Мовароуннаҳрни қулдан берадилар. Султоннинг обрўи ва мавқеи ҳам анча пасайган эди. Вилоятларда салжуқийлар қарамлигидан ҳоли бўлиш кучаяди. Хоразмда, Ҳиротда, Ғурда ва бошқа ўлкалар да биринкетин исён кўтарилади. Султон Санжар бу исёнларни бешафкат бостира олган бўлса ҳамки, аммо салжуклар давлатида сиёсий танглик тобора ортиб бориб, XII асрнинг иккинчи ярмида Салжук империясининг шарқий (Хуросон) қисмида ҳам емирилиш бошланди.

1153 йили Шимолий Афғонистонда, Балх вилоятида яшовчи ўғуз қабилалари Салжуклар ҳокимиятига қарши исён кўтариб султон Санжар кўшинларини мағлубиятга учратиб, унинг ўзини асирга оладилар. Ғалабадан мағрурланган

ўғузлар Хуросон худудини эгаллаб Шарқий Салжуклар давлатининг Марв, Шахристон, Обивард, Серахс ва бошқа шаҳарларни эгаллаб, баҳзиларини талонтарож ҳам қиладилар.

Балх ўғузларининг Хуросонни эгаллаганлиги, салжуклар таъсирида бўлиб келган бошқа вилоят ва ўлкаларда феодал курашлар, халқ кўзғолонлари ривожланиб боришига сабаб бўлади. Натижада Шарқий Салжуқийлар давлати бир қайча кичик феодал давлатларга бўлиниб кетади. XII аср охири Хуросон хоразмшоҳлар кўлига ўтади. Шу билан Марказий ва Олд Осиёни ларзага солиб келган Салжуқийлар империяси инқирозга учрайди.

Хоразмда XI—XII асрларда сиёсий вазият жиддийлашиб қолган эди. Кўп асрлар давомида Хоразмда ҳукмронлик қилиб Афрағийлар сулоласи X аср охирида емирилади.

Маълумки араблар Хоразмни эгаллагач хоразмшоҳларни ўз ўринда қолдириб, уларнинг устидан назорат қилиб туриш учун ўз ноибларини тайинлаб қўйган эдилар. Араблар билан хоразмшоҳлар ўртасидаги зиддиятлар охир оқибат ўлкани икки мулкка (қисмга) бўлиниб кетишига олиб келади.

Хоразм нинг жанубида Афрағийлар сулоласи хоразмшоҳ унвони билан ҳукмронлик қилиб келар эди. Буларнинг марказий шаҳри Амударёнинг ўнг соҳилида Кат шаҳри бўлган. Ўлкани шимолий қисмига амирлар ҳукмронлик қилиб, уларнинг сулоласи мамунийлар номини олган. Буларнинг марказий шаҳри Гурганж бўлган. 955 йили Гурганж мамунийлари Кат шаҳрини эгаллайдилар ва шундан кейин Афрағийлар сулоласи батамом тугалланади. Гурганж амирлари ўлкани жанубий қисмини қушиб олгач, Хоразмшоҳ унвони ҳам уларга ўтади.

Мамунийлар ҳокимияти узоққа бормаган. 1017 йили Маҳмуд Ғазнавий Хуросони эгаллагач Хоразмни қўшиб олади ва шундан кейин мамунийлар сулоласи тугалланади. Хоразмни бир неча йиллар (1017-1040) давомида Ғазнавийлар томонидан тайинланган ноиблар бошқарган. 1041 йил ҳокимият ўғузларнинг Женд шаҳридаги ябғуси Шох Малик ибн Али кўлига ўтади. Аммо ўша йилнинг ўзида Шох Малик салжуклар томонидан оғдарилади.

Салжуклар ҳукмронлиги ўрнатилади ва уларнинг ҳокимияти бу ерда то XI асрнинг 40- йилларигача давом қилиб келади.

Салжуклар Хоразмга ўз ноибларини тайинлаб улар орқали бу ўлкани бошқариб келганлар. 1077 йили, Ануштегин Турк Хоразмга, салжуклар томонидан ноиб қилиб тайинланган. Аммо у бу ўлкани мустақил бошқаришга улгурмаган. Чунки шу даврларда Хоразмни салжуклар назорати остида, Хоразмшоҳ Экинчи ибн Кўчқор бошқарар эди. 1097 йили иккинчи кўзголон кўтарган салжуқий амирлар томонидан ўлдирилади. Шу йили Ануштегин ҳам вафот қилади.²⁵ Хоразм ноиблигига Ануштегиннинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад тайинланади. Хоразмшоҳ Ануштеганлар давлатининг тарихи айна шу Қутбиддин Муҳаммаддан бошланган.

Ануштегиннинг вориси Қутб адДин (1097—1127) Хоразм осойишталигини сақташ ниятида 30 йил давомида ноиб бўлиб салжуқийларга сидқидиллик билан хизмат қилиб келади. Ануштегиннинг набираси, Қутбиддиннинг ўғли Оловиддин Отсиз (1128—1156) ҳам Хоразм тарихида сезиларли из қолдирди. Ҳокимиятга келган дастлабки йиллари Отсиз салжуклар султони Санжарга (1118—1157) беғараз хизмат қилиб келади. Санжар ракиблари (ғазнавийлар, қорахонлар ва бошқалар) билан олиб борилган ҳарбий юришларда фаол катнашиб Отсиз маълум мавкега эришади. Кейинчалик Хоразмни салжуклар қарамлигидан чиқариб олишга, мустақил давлат барпо қилиш ниятида очик курашга ўтади. Санжар Отсизга мустақил ҳарбий юришни маън қилиб қўйган эди. Аммо Отсиз буйруққа итоат қилмасдан, салжукларга итоатда бўлган айрим вилоятларга қўшин бошлаб боради. 1138 йили у Сирдарёнинг қуйи оқимларига юриш қилиб, Санжар ҳокимиятига итоатда бўлган Женд ва Манқишлоқ ярим оролини эгаллаб, Хоразмга қўшиб олади. Бундан хабар топган Султон Санжар, ўзбошимчалик қилгани учун Отсизни таъзирини бериш учун Хоразмга катта қўшин билан бостириб киради. Хозарасп кўрғони яқинида бўлган жангда Отсиз енгилади, жангчилардан 10 мингга яқин киши

²⁵ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.-Б.237.

килич дамидан ўтказилади. Шу жангда Хоразмшоҳ Отсизнинг ўғилларидан бири Атлиқ ҳам ҳалок бўлган.

Султон Санжарнинг Хоразмга қирғин солганлиги ва ўғли Атлиқ учун ўч олиш ниятида Отсиз 1139 йили Салжуқларга қарам бўлиб келган Бухорога хужум қилиб уни олади ва бу ердаги салжуқлар ноибини қатл этади.

XI аср охирларида XII аср ўрталарида Мовароуннаҳрда ҳам вазият кескинлашиб бораётган эди. Маълумки, 1089 йили Мовароуннаҳр салжуқлар султони Маликшоҳ томонидан босиб олинган. Ғарбий қорахонлар унга қарам бўлиб қолган эдилар. Маликшоҳ қайтиб кетгач салжуқлар хукмронлигига қарши Самарқандда қарлуқлар ва чигиллар кўзғолон кўтардилар. Кўзғолончилар қарлуқларга ва Тангритоғда яшовчи қардошларига, шахсан чигилларнинг сардори, Отбош ҳокими Ёқубтегинга мурожаат қиладилар. Бу хабарни эшитиб ғазаби келган Маликшоҳ Мовароуннаҳрга қайтиб келади ва 1089 йили рақиблар ўртасида Ўзган шаҳри яқинида қаттиқ жанг бўлиб, Ёқубтегинни мағлубияти билан тугайди.

XII аср бошларида Мовароуннаҳрнинг талайгина қисми салжуқийларнинг гумаштаси Муҳаммад Арслонхон (1102-1130) хукмронлигида эди. Унинг ғарбий қисмларида қарлуқлар ҳам хизмат қилар эдилар. 1130 йил қарлуқ ҳарбий саркардалари Арслонхонга қарши исён кўтардилар. Самарқанд хони (Арслонхон) ёрдам сўраб султон Санжарга мурожаат қилади. Салжуқийлар кўшинлари хужум қилиб Самарқандни оладилар ва Самарқанд тахтига Ҳасан Тегинни ўтказдилар. Аммо қарлуқлар салжуқларга ва уларга қарам бўлиб келган ғарбий қорахонларга қарши курашларини давом қиладилар.

Айни шу йиллари қорахитойлар Еттисувни, Шошни ва Қошғар вилоятларини эгаллаб Мовароуннаҳр чегарасига келиб қолган эдилар. 1137 йили Хўжанд яқинида ғарбий қорахонлар кўшинлари билан қорахитойлар ўртасида бўлган жангда Маҳмудхон енгилиб Самарқандга қочади. Маҳмудхон қарлуқларга қарши курашишни кучайтириш ниятида салжуқийлар султони Санжардан ёрдам сўрайди.

Султон Санжар 100 минг кишилик ҳарбий куч тўплаб, 1141 йил июль ойида, Амударёни кечиб ўтиб, қарлуқларга қарши ҳужум қилади. Қарлуқлар чекиниб Қорахитой гурхонининг ҳимоясига ўтадилар.

Қорахитой гурхони Ёллойдаши (1124-1143) қарлуқларни қўллаб султон Санжардан, уларга озор бермасликни илтимос қилиб мактуб юборади. Бунга Санжар ҳақоратли жавоб қилади. Бундан ори келган гурхон Мовароуннаҳрга катта қўшин билан бостириб киради. Рақиблар 1141 йил 9 сентябрь куни Катвон чўлида учрашадилар. Ибн ал Асирнинг қайд қилишича, бу шиддатли жангда қарлуқларга тенг келадиган жангчилар бўлмаган, улар жонларини аямай қаҳрамонона курашганлар. Салжуклар енгилдилар, султон Санжар ва Маҳмудхон жанг майдонини ташлаб қочадилар. Бу жангда мусулмонлардан (салжуклар ва қорахонлардан) 30 минг киши ҳалок бўлади, кўплари асирга олинади. Гурхон олижаноблик қилиб, асирларнинг талай қисмининг жумладан Санжарни хотинини (бу аёл Арслонхоннинг қизи эди) озод қилади. Қорахитойлар Самарқандни эгаллайдилар ва шу билан Мовароуннаҳрда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар. Ғарбий қорахонлар сулоласининг хонлари қорахитой гурхонларига қарам бўлиб қоладилар.

Катвон жангидан кейин ўша йил ((1141-1142) қорахитойлар Бухорони эгаллаган эдилар. Улар Хоразм ҳудудига ҳам бостириб кириб, мамлакат аҳолисининг талай қисмини қирадилар. Отсиз қорахитойлардан омонлик сўрайди, сулҳ тўзади, Хоразмшоҳ хар йили турли маҳсулотлардан ташқари 30 минг олтин динар билан бож тўлашни ўз бўйнига олади.

Салжукларнинг Катвон жангидан кейин кучсизланганлигидан фойдаланиб, Отсиз уларга тегишли ҳудудларга, жумладан, Хуросонга бостириб киради. Отсизнинг бебошли гидан ғазабланган Султон Санжар, уни таъзирини бериш учун бир неча бор (1143-1144, 1147 йил) Хоразмга қўшин бошлаб келади, Санжар ва Отсиз ўртасидаги ўзаро рақобатчилик то 1156 йилгача яъни Отсизнинг ўлимигача давом этиб келади.²⁶ 1157 йил Султон Санжар ҳам вафот

²⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.-Б.239.

қилади. Шу ўринда укгириб ўтиш жоизки, Отсиз 29 йил ҳукмронлик қилган даврни Хоразмни салжуқийлар қарамлигидан озод қилишга бағишлайди. Шу даврнинг ичида у Хоразм атрофидаги кўчманчи ўғуз қабилалари, Сирдарёнинг куйи оқимларида жойлашган қипчоқлар билан ҳам курашиб Женд ва Манғишлоқ ярим оролини Хоразмга қўшиб олишга муяссар бўлди. В. В. Бартольднинг таъбири билан айтганда, Отсиз салжуқларга қарам бўлиш билан бир вақтда Хоразмшоҳлар сулоласига асос солади ва кучли мустақил давлатни ташкил қилади²⁷.

Отсизнинг ворислари (Алп Арслон, Аладдин, Текиш ва бошқалар) салжуқлар, ғурийлар, қорахитойлар ва қорахонлар билан бетиним курашиб, XII аср охирлари XIII аср бошларида йирйк Хоразмшоҳлар Ануштеганлар империясини ташкил этишга муяссар бўлганлар.

²⁷ Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки, Ташкент: Фан, 1964, ево же. К этнической истории узбекского народа. Ташкент: Фан, 1974.

II Боб IX-X АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР ВА УНГА ТУТАШ МИНТАҚАЛАРДАГИ ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

2.1. Ўзбек аجدодларининг этник ва маданий тараққиёти

Илк ўрта асрларда Марказий Осиё халқларининг этник ва маданий тараққиёти учун катга аҳамиятга молик бўлган бир неча вилоятлар манжуд эди. Фарғона, Устурушона, Шош, Сўғд, Кеш, Насаф, Тохаристон, Хоразм шулар жумласидан. Марказий Осиё халқларининг, жумладан Ўзбек халқининг шаклланиш жараёнида Шарқий Туркистон, Еттисув, Сирдарёни ўрта ва куйи оқимларида, унга туташ чўлларда яшаган этносларнинг ҳам роли оз бўлмаган албатта. Бу ҳудудлар кўп асрлик тарихий даврларни ўтиб, қанчадан-қанча этник уюшмаларни, давлатларни, кирғин урушларни, босқин ва талончиликни кечирган. Узоқ тарихий тараққиёт жараёнида табиий шароита қараб, ҳар бир ҳудуднинг аҳолиси, унинг этник таркиби ва ўзига хос иқтисодий ва маданий ҳаёти шаклланган. Шу билан бир вақтда мазкур ўлкалар иқтисодий, маданий ва этник жиҳатлар бир-бирлари билан доимо узвий боғлиқ бўлиб келган. Марказий Осиё халқларининг тарихий иқболи ҳам деярли бир ҳудудда кечган.

IX -X асрларда Марказий Осиё ҳудудларининг этник таркиби бир текисда бўлмаган. Тилга олинган вилоятларнинг асосий халқи, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, қадимдан турғун яшаб, деҳқончилик ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Сўзсиз IX-X асрларда бу аҳолининг катта қисми туркийзабон халқлар бўлган. Воҳаларда туркий халқлар билан ёнмаён, кўп ҳолларда аралшиб тожик халқи ҳам яшаган. Араб истилосидан кейин айрим вилоятларда турғун бўлиб, араблар ва этник гуруҳлар ҳам жойлашиб қолган. Туркийзабон аҳолининг маълум қисми илк ўрта асрларда кўчманчи ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳаёт кечириб, хўжалигида

чорвачилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чорвадор ва ўтроқ халқлар доимо бир-бирлари билан яқгасодий ва маданияй алоқада бўлиб келганлар.

Қўйилган масалани тушуниб олиш учун IX—X асрларга оид араб, форс ва бошқа тилли манбаларга ҳавда тарихий маълумошарга таяниб, ҳар бир тарихий ҳудуднинг ва улардаги вилоятларнинг этник тарқалбига, уларнинг жойлашиш тартибига алоҳида эътибор бериб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлар деб ўйлайман. Шу ўринда таъкидлаб, ўтиш жоизки, араб ва форс тилли манбаларида вилоятларнинг этник таркибидан кўра кўпроқ у ерлардаги шаҳарлар, қишлоқлар ва оқар сувлари, экин ерлари ва табиий шароитларга кўпроқ аҳамият берилган. Албатта, шу маълумотлардан воҳа аҳолисининг этник таркибини, этносларнинг жойланишнини, аҳолининг оз-кўплигини, зич ва сийрак бўлганлигини тушуниб олиш қийин бўлмайди.

Ўтроқ аҳолининг аксарий кўпчилиги икки дарё (Аму ва Сирдарё) оралиғида, яъни Мовароуннаҳрда жойлашган бўлган. Араб ва форс тилли тарихий ва географик асарларда бу ҳудуднинг жуда обод бўлганлиги, унда шаҳар ва қишлоқларнинг оби ва лалмикор ерлари кўп бўлганлиги, боғроғлар ва оқар сувларининг сероблиги кайта-қайта таъкидланиб ўтилади.

Мовароуннаҳр ҳудудида мавжуд бўлган вилоятларнинг барчаси IX-X асрларда иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққиёт этган, ҳосилдор ерлари, мевалари сероб бўлган. Ал-Истаҳрий (IX асрнинг иккинчи ярми -X асрнинг биринчи ярми) ўзининг жуғрофий асарида «Сўғдда, Устурушонада, Фарғонада ва Шошда (Чоч) шу даражада серобгарчиликки, улар (вилоят аҳолиси) ҳайвонларини мева бериб боқадилар», деб ёзган эди. Истаҳрий бу сўзлар Осиёнинг кўп вилоятларида бўлиб уларнинг географиясини ўрганиш билан бир вақтда табиатининг, кишиларининг ҳаёти билан ҳам танишган, ҳамда Мовароуннаҳр шароитини бошқа ҳудудлар билан солиштириб шу хулосага келган бўлиши керак²⁸.

²⁸ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.-Б.239.

Араб ва форс тилли манбаларда қайд этилган маълумотлардан, ўша даврлардаги Мовароуннахр вилоятларининг ичида энг кўп нуфўзли ҳудуд Фарғона водийси бўлганлигини тушуниб олиш қийин эмас. X аср Фарғона вилоятида 40 та шаҳар бўлган, Унинг пойтахти шу даврларда Ахсикент бўлиб, шаҳарнинг катталиги (айланмасига) 3 фарсанг масофага чўзилган бўлиб, унинг ичида боғ, каналлари ва бир қанча ҳовузлари борлиги қайд этилган³. Ахсикентнинг атрофларида (девордан ташқарисида) ҳам боғлар, дарахтзорларнинг мўллиги ва улар бир-бирларидан ўзилмасдан 2 фарсанг масофагача чўзилиб кетган, деб таърифланадн. Фарғонада Ахсикентдан ташқари яна бир қанча шаҳарларнинг номлари қайд этилган." Водийдаги шаҳарларнинг ичида энг йириклари соғлом шаҳар Куба (ҳозирги Қува), Ўш, Ўзган эди. Бу шаҳарларнинг ичида ва атрофларида боғроғлар ва каналлар мавжудлиги таъкидлаб ўтилган.

Фарғона IX-X асрларда иқтисодий жиҳатдан қуйидаги туманларга бўлинади: Косон, Жидгил ва Миёнируд. Бу туманларнинг ҳудудида бир қанча шаҳар ва қишлоқлар мавжудлиги манбаларда қайд этилади. Миёнируд (Икки Су ораси) Қорадарё ва Норин оралиғида жойлашган ҳудуд. Мазкур ҳудудда Ўзган, Бискон, Селат, Ҳафтех.(етти қишлоқ) шаҳар ва кўрғонлар бўлган. Бискент ва Селат шаҳри турклар ерига ўтадиган дарвоза эди. Бу жойлар олдинлари туркларники бўлиб, кейин араблар томонидан босиб олинган. Миёнируднинг марказий шаҳри Хатлам ёки Хайлам (ҳоз Кетмантепа) VIII-X асрларда қарлуқ хоқонларининг пойтахти эди²⁹.

Фарғона водийсида қишлоқларини кўпчилиги, юқорида қайд этилганидек Ахсикент, Бискент, Селат, Миёнируд ва бошқа мавзеларда жойлашган. Фақат Асбара мавзесида 60 та қишлоқ мавжуд эканлиги қайд этилган. Қишлоқларнинг айримлари жуда катта ва кўп нуфўзли бўлган. Фарғона водийсида қишлоқларнинг бу калар кўпчилиги ва катталигидан хайратда қолган араб географлари «қишлоқларнинг кўплиги жиҳатидан

²⁹ Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003 „Народы Средней Азии и Казахстана /Под ред. С. П Толстова. Изд.АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63 гг.

Мовароуннаҳрда Фарғонага тенг келадигани йўқ. Аҳолисининг кўплигидан қишлоқларнинг баъзилари ниҳоятда катта, уни ўтиш учун бир кун йўл юриш керак бўлади», деб ёзган, эдилар. Бу гаплар балки муболағалидир, лекин бу билан олимлар Фарғона қишлоқларининг катталигини ва уларда аҳоли кўплаб яшаётганлигини ўқувчига тушунтирмоқчи бўлгандир албатта.

Фарғона водийсида қишлоқларнинг мўллиги ва катталигидан бу ҳудудда IX-X асрларда ўтроқ аҳолининг бирмунча зич жойлашганлигидан далолат беради. Сўзсиз турғун аҳолининг водийда бу кабилар кўплиги аввало, мазкур ҳудуднинг табиий ва иқтисодий жиҳатдан бойлиги бўлса керак.

Араб ва форс тилида ёзилган тарихчи ва географларнинг айтганларини ҳисобга олиб IX-X асрларда Фарғона водийсида турғун яшовчи аҳолининг 1,5 млн. деб таъмин қилиш мумкин. Бунга тоғолди яйловларида, водийнинг шимоли-шарқидаги тоғли районларида яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли кирмайди. Кўчманчи ва ярим кўчманчи қавмларнинг сони тахминан 0,5 млн. киши бўлган десак, шунда Фарғона водийсининг аҳолиси 2 млн. киши бўлиб чиқади³⁰.

Фарғона водийсининг ғарбий чегараси Сирдарёнинг ўрта қисмидаги вилоятларга уланиб кетган. Бу минтақада (Сирдарёнинг ўрта қисмида) Хўжанд, Устурушона (Сирдарёнинг чап соҳилида) ва Шош воҳаси жойлашган.

Фарғонадан Устурушонага ўтишда Мовароуннаҳрнинг ўрта асрлардаги йирик шаҳарларидан бири Хўжанд жойлашган бўлиб, у IX-X асрларда араб географларининг маълумотларида алоҳида вилоят (Хўжанд вилоятининг) маркази ҳисобланган.

Устурушона вилояти Хўжанд ноҳиясига тутшиб кетган бўлиб, унинг таркибига Мовароуннаҳрнинг жанубий районларидан то Зарафшон тизма тоғларигача бўлган ҳудудларни (Зарафшон дарёсининг юқори оқимларини

³⁰ Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003 „Народы Средней Азии и Казахстана /Под ред. С. П Толстова. Изд.АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63 гг.

ҳам) ўз ичига олган. Вилоят ҳудудида бир қанча шаҳарлар, қишлоқлар ва кўрғон-ҳовлилар мавжуд бўлган. Якубовскийнинг асарида Усрушона вилоятида 400 га яқин мустақкам кўрғон-ҳовлилар мавжуд бўлганлиги таъкидланади. Бир неча қишлоқлар Зарафшон дарёсининг юқори оқимларида жойлашган. Бунжикент шаҳрида ҳар ойда бир маротаба катта бозор ярмарка бўлиб, бунга ҳар ерлардан келган савдогарлар қатнашганлар.

Усрушонанинг пойтахт шаҳри Бунжикетдан ташқари яна бошқа шаҳарлар ҳам тилга олинади. Шуларнинг ичида энг йириклари Зомин ва Жиззаҳ шаҳари ҳисобланган³¹. Бу шаҳарлар Буюк Илак йўлида жойлашган бўлганлигадан ўз даврининг бирмунча тараққий этган шаҳарларидан ҳисобланган. Номлари келтирилган шаҳарлардан ташқари вилоятда яна бир қанча шаҳарлар бўлиб, уларнинг ҳар бири катта рустакнинг маркази ҳисобланган.

Туркийзабон халқларнинг турғун яшовчи қисми нафақат Усрушона вилоятида, Мовароуннаҳрнинг барча вилоятларида қадим даврлардан яшаб келганлиги тарихдан аён. Лекин шулар қаторида IX-X асрларда Мовароуннаҳрда, унинг чўл зоналари ва тоғли районларида кўчманчи ва ярим кўчманчи туркийзабон этнослар ҳам оз бўлмаган.

Сомонийлар даврида (IX-X) ислом динини қабул қилганлар Мовароуннаҳр ҳудудида, унинг водий ва воҳаларига келиб яшайверганлар. Сомонийларнинг ҳарбий қисмларида, маъмурий лавозимларида турклардан қанчалари хизмат қилганлар. Мовароуннаҳрга Сирдарёнинг куйи оқимидаги чўллардан, Шарқий Туркистондан ва Еттисувдан жуда кўп туркий қуллар олиб келинган. Буларнинг сони кўпайиб Мовароуннаҳр аҳолисининг талабидан бир мунча ошиб кетган. Туркий қуллар бошқа мамлакатларга савдога чиқарилган. Туркий қуллар (ўзининг ақл -идроқи яхши хизмати

³¹ Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003 „Народы Средней Азии и Казахстана /Под ред. С. П Толстова. Изд.АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63 гг.

билан) ер юзидаги бошқа куллардан устун турганлиги Истахрий асарида қайд қилинган.

Сомонийлар хизматида ҳам туркий куллар оз бўлмаган. Буларнинг ичидан вилоят ҳокимлари, ҳарбий саркардалар, ҳатто давлат бошлиқлари етишиб чиққан. Самжурий. Алптегин, Тош, Фойиқ ва бошқалар шулар жумласидан. Алптегин, Сомонийларнинг собиқ кули, кейинчалик йирик ҳарбий саркарда. Хуросон вилоятининг хоқими ва йирик феодал. У бойиб Хуросон ва Мовароуннаҳрда жойлашган 500 қишлоқни сотиб олган, ҳар бир шаҳарда қасри, ҳовли жойлари, карвонсаройлари мавжуд бўлган. Алптегиннинг Нишопур бозоридан сотиб олган Сабук (кейинчалик Сабуктегин) кўтарилиб йирик ҳарбий саркарда бўлади ва 977 йил Ғазнани кўлга киритиб Хуросонда Ғазнавийлар сулоласига асос солади. Сабуктегин вафотидан кейин (997 й.) Қорахонийлар билан биргаликда унинг катта ўғли Маҳмуд Ғазнавий Сомонийларга қаттиқ зарба бериб Хуросонни батамом эгаллаб, унинг чегарасини кенгайтириб йирик давлатлар даражасига кўтаради. Айти шу йиллар (999 й.) Қорахонийлар Мовароуннаҳрни батамом кўлга киритдилар. Шундай қилиб, X аср охирида Осиёнинг марказий худудларида икки йирик давлат Қорахонийлар ва Ғазнавийлар давлати вужудга келди³². Ҳар иккаласини ҳам турк кишилари бошқарган.

IX-X асрларда Сўғд (Сўғдиёна) Мовароуннаҳрда иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг ривожланган ўлка ҳисобланган. Бу ўлканинг ривож топиши Сомонийлар даврига тўғри келади. Бу хонадондан чиққан давлат бошлиқлари, ҳокимлар ўлканинг иқтисодий ривожланишида ва ислом динини ва ислом маданиятининг Зарафшон водийсида қарор топишида хизматлари катта бўлган, албатта. Сўзсиз, бу феодал давлатининг тараққий этиши меҳнаткаш халқнинг (деҳқонларнинг, ҳунарманд, косибларнинг) меҳнати туфайли бўлган.

³² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.-Б.241.

Сўғдиёнаннинг тараққий эташида воҳада оқадиган Зарафшон дарёсининг ва ундан сув оладиган катта кичик канал ариқларнинг мавжудлиги ҳам иқтисодий тараққиётнинг муҳим омилларидан бўлган деса хато бўлмас. Бу канал ва ариқдар туфайли воҳадага экинзор ерлар, боғроғлар, дарахтлар, мевазорлар канда қилинмасдан сув билан таъминланган. Воҳани ўраб олган тоғ олди минтақаларида (хусусан Зарафшоннинг ўрта ва юқори қисмида) аҳолининг буғдой, арпа ва бошқа донли экинлар билан таъминлайдиган ҳосилдор лалмикор ерлари мавжуд эди. Бу ерлардан олинадиган донли маҳсулотнинг маълум қисми бозорга сотишга ҳам чиқарилган. Бундан ташқари тоғли ва тоғ олди ерларда серўтли яйловлар ҳам оз бўлмаган, бу яйловларда йирик шохли моллар, от-йилқи ва майда молларни (қўй, эчки) сақлаш қулай эди. Воҳага тугаш чўлларда асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадорлар (асосан туркий халқлар) жойлашган бўлиб, улар қўй, эчки, туя, йилқи отларни кўплаб сақлаганлар. Чорвадорлар билан воҳада турғун яшовчи аҳоли (тожик ва ўзбек аждодлари) доимий иқтисодий алоқада бўлиб, бозор орқали ўз махсулотларини пуллаб ёки алмаштириб турганлар. Ана шу йўсинда олиб борилган ўзаро боғланишлар ҳам воҳанинг йилдан-йилга маданий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланишини таъминлаган.

Сўғдиёна ўлкасининг тараққий этишица унинг географик жиҳатдан қулай ўрнашган жойи ҳам бениҳоят катта аҳамиятга эга эди. Зарафшон воҳасидаги йирик шаҳар ва қишлоқлар катта тижорат йўлида Буюк ипак йўлида жойлашганлигидан бу ўлка аҳолиси бир қанча мамлакатлар, халқлар ва элатлар бидан савдо-сотиқ ва маданий алоқалар олиб бориш имкониятига эга эди. Бу муҳим алоқа йўли орқали Мовароуннаҳрга турли мамлакат ва ўлкалардан хилма-хил товарлар келтирилган, ўлкадан ҳам четга деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари чиқарилган. Сўғдиёнани ўтроқ аҳолисининг (сўғдийлар) маълум қисми тижорат билан шуғулланиб карвон билан Афғонистон, Ҳиндис он, Эрон ва бошқа олд Осиё мамлакатларига, Еттисув ва Шарқий Туркистон орқали шарққа, то Хитойгача борганлар. Маҳаллий тижоратчилар ўлкаларининг тараққиёти йўлида бевосита хизмат

қилиб, унинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиб боришига катта ҳисса қўшганлар.

Араб географлари Зарафшон даресининг ўрта оқими да ўрнашган йирик шаҳарлардан яна Иштихон, Кушония, Дабусия, Арбинжон (Рабинжон) ва бошқа шаҳарларни тилга оладилар .

Юқорида эслатилган Самарқанд вилоятидаги шаҳарлар қанчалик тараққий этган бўлсада, бу шаҳарлар ўрта асрлардаги йирик шаҳарлар (масалан, Марв, Термиз) даражасига кўтарила олмаганлар, чунки, бу вилоят асосан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга асосланган бўлиб, савдо хунармандчилик маркази бўлмиш Самарқанд шаҳрини таъминлаб келган, деб фикр юритадилар тадқиқотчилар. Улар вилоят шаҳарларининг тараққий этмаганлиги сабабини яна қуйидагича тушунтирадилар: 1) Самарқанд Сўғдининг аҳолиси нисбатан сийрак, яъни зич бўлмаган ва шунинг учун бу ҳудуддаги шаҳарлар унча тараққий этмаган; 2) тижорат хунармандчилик шаҳри бўлган

Самарқанднинг қўшни бўлиши вилоятдаги бошқа шаҳарларнинг ўсишига ҳалақит қилган ва шунинг учун ҳам бу вилоятдаги шаҳарлар қишлоқ даражасидан юқорига кўтарила олмаган.

Бу фикр мулоҳазаларга тўлиқ қўшилиш қийин. Аввало уқтириб ўтиш жоизки, илк ўрта асрлардаги шаҳар ва қишлоқларнинг аҳоли сони биронта манбадан аниқ кўрсатилмаган ва кўрсатиш ҳам қийин бўлган, тарихчи ва географларнинг бу ҳақидаги маълумотлари тахминий айтилган. А.М.Белиницкий, И.Б. Бентович ва О.Г. Большаковлар у ёки бу шаҳар аҳолисининг сонини (оз-кўп дейишадида) шаҳарларнинг археологик кўзатувлари натижасида тузилган схематик план асосида белгилаганлар.

Ўтмишлари шаҳар харобаларининг схематик плани асосида унинг аҳолиси озкўплигини аниқ белгилаш қийин, албатта. Шаҳар майдони катта бўлган билан иморатлари сийрак қурилган ҳам бўлиши турган гап. Айрим шаҳарларнинг эгаллаган майдони кичик бўлганлиги билан ҳовли уйлар зич, аҳоли тифиз жойлашгандир. Бундай шаҳарлар харобаларининг схематик

плани кичик бўлишидан қатъий назар яшайдиган аҳолиси ўз даврида кўп бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Араб географларининг Самарқанд Сўғди работлари ва шаҳарлари ҳақидаги маълумотларидан, юқорида таъкидлаганимиздек, қишлоқлар зич, аҳоли тиғиз жойлашганлигини инкор қилиб бўлмаса керак. Чунки Истахрий, Ибн Ҳавқал ва Муқаддасий (X-XI аср ўрталари) Мовароуннахрнинг вилоятнинг бир қанча шаҳар ва қишлоқларида бўлиб, ўз кўзлари билан кўрган билганларини асарларида баён этганлар. Булар ҳам хатога йўл қўйган бўлишлари мумкин. Лекин айрим рустақларида қишлоқларнинг кўп бўлиши, аҳолисининг тиғизлиги, шаҳарларининг иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этганлиги ҳақидаги ахборотларга ишонмасликка ҳеч асос йўқ. Зарафшон дарёсининг ўрта оқимларида жойлашган тўртта йирик шаҳарлар (Иштихон, Кушон, Дабусия ва Робинжон) Самарқанд ва Панжикентдан кейинги, ўрта даражадаги шаҳарлар бўлгандир. Юқорида Самарқанд шаҳрида 100-110 минг киши яшагнлиги ҳақида гап кетган эдм. Панжикент аҳолиси 40 минг ҳисобланган эди. Аммо вилоятдаги бошқа шаҳарлар ўрта даражадаги шаҳарлар бўлган. Ўша аср тараққиётини ҳисобга олиб, араб географларининг ахборотларига асосланиб, X асрда, эслатилган 4та шаҳарнинг ҳар бирида ўрта ҳисоб билан 10 минг кишидан яшаган десак, тўрт шаҳарда 40 минг киши яшаган бўлиб чиқади. Вилоятдаги қолган 7 шаҳар (13 тадан) кичик шаҳарлар бўлиб, уларнинг аҳолиси 5-6 минг атрофида бўлган бўлиши керак; унда 7 та шаҳарнинг умумий аҳолиси ҳам 40 мингга яқинлашади. Шунда Зарафшон дарёси ўрта оқимидаги барча шаҳарларида яшовчи аҳолининг сони 230 минг бўлган бўлади. Бунга қишлоқ аҳолиси кирмайди.

В.В. Бартольд йирик тадқиқотларидан бирида қайд этилган Зарафшон воҳасида мавжуд 223 та қишлоқ номларини келтиради. Шулардан 101 таси Самарқанд вилоятида бўлган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, араб географлари фақат йирик қишлоқларни (асосан қайси қишлоқда жоме мачит ва бозор бўлган бўлса) тилга олганлар. Вилоятда аҳолининг тиғиз яшаши

ҳисобга олинса, Сирдарёнинг ўрта оқимида яна юздан ортиқ кичик (50-100 киши) яшайдиган кичик қишлоқлар ҳам бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли бўлмаса керак³³.

Ўрта Осиё бўйича шаҳар аҳолиси умумий аҳолининг 20-25 фоизини ташкил қилганлигини ҳисобга олиб, Самарқанд вилояти қишлоқ аҳолисининг сони ни 850 минг мўлжаллаш мумкин. Шунда бу ҳудудда турғун яшовчи шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг умумий сони 1.080 минг кишига яқинлашади.

Турғун аҳолининг асосий қисмини ўзбек ва тожик халқлари ташкил қилган, буларнинг бири оз ёки кўп бўлган, дейишга ҳеч асос йўқ. Бу ҳудудда араблар ҳам яшаганлар, лекин улар ўша даврларда сон жиҳатидан унча кўп бўлмаган.

Самарқанд вилоятининг тоғли районларида ва чўл зоналарида кўчманчи, ярим кўчманчи туркийзабон қабилалар (қарлуқ, чиғил, ўғуз ва бошқ.) яшаганликлари ҳақида илк маротаба юқорида гапирилган эди. Чорвадор туркий қабилалар сон жиҳатидан камроқ бўлган бўлиши мумкин. Чунки, Мовароуннаҳр ҳудудига араблар истилосидан кейин ва Сомонийлар даврида кўчманчилардан фақат ислом динини қабул қилган қабилалар келиб, яйловдан жой олиб, яшаши мумкин бўлган. Буларнинг сони 200 минг ҳисобланса, шаҳар ва вилоятда яшаган аҳолининг сони тахминан 1.280 минг киши бўлади. Бу тахминий ҳисоб албатта. Аҳоли сони бундан кўп ёки оз ҳам бўлиши мумкин. Бухоро вилояти асосан Зарафшон дарёсининг қуйи оқимларини эгаллаган, IX-X асрларда иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган Мовароуннаҳр минтақаларидан бири эди. Бу вилоятнинг шарқий чегараси Кармана шаҳридан бошлаб, ғарбда Амударё соҳилларигача борган. Нурота райони ҳам Бухоро вилояти таркибида бўлиб келган.

Араб географларининг маълумотларини эътиборга олинса, Бухоро вилоятида катта ва кичик шаҳарларнинг сони 35 та бўлган. Қишлоқлар ҳам оз бўлмаган, албатта. Лекин манбаларда шаҳар дейилган атамаларнинг

³³ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927.С.124.

кўпчилиги вилоят худудидаги бир қанча қишлоқлардан ташкил топган рустақиарнинг маркази бўлганлиги эҳтимолдан холи бўлмаса керак. Зарафшон воҳасининг қуйи оқимларидаги Бухоро, Бойканд (Пойканд), Ромитан, Тововис ва бошқалар воҳанинг нуфусли йирик шаҳарларидан бўлган. Бу шаҳарлар Буюк Ипак йулида жойлашган бўлиб, IX-X асрларда юқори иқтисодий ва маданий тараққиётга эришган ва Ўрта Осиё халқларининг тарихида маълум из қолдирган. Бу шаҳарлар ва Зарафшон дарёсининг қуйи оқимларидаги бир қанча бошқа катта кичик шаҳарлар тарихини ва археологик илмий асарларда ёритишган ва шунинг учун мазкур ишда уларни таърифлаб ўтиришимизга хожат йўқ. Лекин вилоятдаги аҳолининг оз-кўплигини, этник таркибини аниқлаш мақсадида айрим шаҳар ва қишлоқларга эътибор бериб ўтишни лозим кўрдик.

Зарафшон воҳасининг қуйи оқимларидаги шаҳарлар ичида энг йириги ва нуфўзлиси IX-X асрларда Бухоро шаҳри эди. IX-X асрларда Бухоро Сомонийларнинг сиёсий маркази бўлиб келган. Сомонийлар бу шаҳарнинг қурилиш ишларига, унинг маданий жиҳатидан тараққий этишига катта аҳамият бериб келганлар. Шаҳарда ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ва тижорат ишлари бирмунча ривожланиб, шу асрларда бу шаҳар Ўрта Осиёдаги йирик иқтисодий марказлардан бири ҳам бўлиб қолган эди. Унда ишлаб чиқариладиган айрим товарлар бир қанча мамлакатларда машхур бўлган.

Бухоро IX-X асрлардаги работ (қишлоқларни) ўз ичига олиб бирмунча кенгайган, аҳолиси сони кўпайган. Шу асрлардаги Бухорони тилга олиб Истахрий уни (Бухорони) Мовароуннаҳр ва Хуросонда энг кўп аҳоли яшайдигайи шаҳар, деб таҳрифлайди. Афсуски, аҳоли сонини аниқ белгилаб берадиган бошқа аниқ маълумотларга эга эмасмиз. О.Г. Большаковнинг тахминий ҳисобига кўра, Бухорода X аср да 40-50 минг кишии бўлган. Унинг атрофларида ва работларида яна 48 минг киши яшаган. Демак, Бухоро ва унинг атрофларида яшовчи аҳоли сони 100 минг кишига яқинлашган³⁴.

³⁴ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007.Б.202.

Шаҳарнинг этник таркиби ҳам бир хилда бўлмаган. Шаҳарнинг асосий аҳолисини сўғдийлар ва туркийзабон халқлар ташкил қилган. Наршахийнинг асаарида Бухорога туркий халқлар Туркистондан келиб ўрнашганлиги ҳақида гапирилади. Аммо туркий этносларнинг бу ҳудудга қачон келганлиги ҳақида аниқ маълумот берилмайди.

Тахминан, айтиш мумкинки, туркий этносларнинг дастлабки гуруҳлари милоддан олдинги Пмилодий 1—11 асрларда келиб ўрнашган бўлиши мумкин. Сўзсиз даставвал келиб ўрнашиб қолган туркий этносларнинг длакачонлар ўтроқлашиб воҳада ва бутун Мовароуннаҳрдаги. турғун туркийзабон аҳолининг вужудга келишига асос солганлар. Милодий IV—VI асрлар давомида Мовароуннаҳр ҳудудида хионийлар ва эфталийлар яшаганлар: буларнинг асосини ҳам туркийза бон қабилалар ташкил қилган. Асрлар давомида туб ерли аҳоли билан аралашиб, маҳаллий туркийзабон аҳолининг сони жиҳатдан кўпайишига сезиларли хисса қўшган. VI аср ўрталарида Турк хоконлиги вужудга келгач, Бухоро воҳасига туркнй элатларнинг келиши ҳам яна кўпаяди.

Турк хоконлигида юз берган ички низолар натижасида VI асрнинг иккинчи яримларида Еттисувдан Бухоро воҳасига, жумладан, Бухоро ва Бойканд (Пойканд) шаҳарларига келиб ўрнашиб қолмаган турк кавмлари оз бўлмагандир, албатта.

Бухоро вилоятида, жумладан, Бухоро шаҳрида VII аср охирлари — VIII аср бошларида ҳам туркийзабон аҳоли мав^куд эди. Наршахийнинг ахборотида Қутайба вилоятга бостириб келган кезларда (VIII аср бошларида) Бухоро подшосининг вазири турк кишиси бўлган. Бу ҳақида тарихчи куйидагиларни ёзади: «Бир вазир Туркистондан келган эди: номи Вардон худод, Вардона ерлари унга тегишли эди. Қутайбага у билан кўл уруш қилишга тўғри келган эди». Кел тирилган ахборотдан маълум бўлишича турклар Бухоронинг сиёсий ҳаётида ва араб босқинчилари билан олиб борилган шижоатли курашларида фаол қатнашганлар.

Юқорида тилга олинган шаҳарлар ичида катта роғи (Бухородан кейин) Бойканд, Вардана, Ромитан, Тавовис бўлса керак. Булар ўрта даражадаги шаҳарлар бўлиб, аҳолиси (работлари билан) тахминан 15—20 минг (тўртга шаҳарда 70 минг) киши яшаган бўлиши мумкин. Қолган 9 таси (14тадан) 5—10 минг киши яшайдаган кичик шаҳарлар бўлган. Буларнинг ичида жудаоз аҳоли яшайдиган шаҳарлар ҳам бўлган. Масалан, Варахша В. А. Шишкин тахминига кўра бу шаҳарда, X асрда, 1,5—2 минг киши яшаган. О. Г. Большаковнинг кисобига қараганда Варахша шаҳристонида яшаган аҳоли 1200 кишидан ошмаган, шаҳар работида 2 минг (жами 3,2 минг) киши яшаган.

Бухоро воҳасидаги тўққизта кичик шаҳарда (аҳолиси озкўплигини хисобга олиб) 75 минг киши яшаган деб тахмин киламиз. Шунда Бухоро воҳасидаги шаҳарларда 225 минг киши яшаган бўлиб чиқади. Бухоро вилоятларининг қишлоқлари ҳам оз бўлмаган. В. В. Бартольд," араб географларининг асарларидан, Бухоро воҳасидаги 122 қишлоқ номини келтиради. Ҳақиқатда эса воҳада қишлоқлар сони кўп бўлган бўлиши керак. Ибн Ҳавқал (X аср) ахборотида айтилишича, Самарқанддан келаётган киши Карманадан ўтиб, воҳа атрофидаги девор ичкарасига кириш пайтидан то Бухоро шаҳригача 6 кунлик йўл бўлиб; йўловчи жуда кўп қишлоқлардан ўтиб боради, деган эди. Ибн Ҳавқал сўзини давом қилиб, «Агар токка чиқиб, унинг устидан Сўгд дарёси (Зарафшон — К. Ш.) водийсига назар ташланса, муттасил кўкламзор — дарахтзорни кўради киши; улар орасида кўрғонлардан, ҳовлиқасрлардан бўлак ҳеч нарса кўринмайди» деган эди.

Ибн Ҳавқалнинг айтганларида жон бор. Ҳақиқатда ҳам асрлар давомида Бухоро воҳаси дарахтзор мевазорлари мўл бўлганлиги, хушманзаралилиги билан саёҳатчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келган. Воҳа ичида қишлоқлар ҳам кўп бўлган. Лекин улар бир хил катталиқда эмас эди; 4—5 хонадонни ташкил қиладиган қишлоқлар ҳам оз бўлмаган.

Қишлоқ ерларининг маълум қисми суғорма, ҳосилдор ерлар хисобланган; бу ерларда боғроғлар, мевазорлар мавжуд бўлган, аммо,

қишлоқ ерларининг аксарий кўпчилиги табиий равишда крр, ёмғир билан коникиб ҳосил берган. Боғ, чорбоғлар кудук суви билан ҳам суғорилиб ҳосил олинган.

2.2. Ўзбек элатининг алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланиш жараёни

Ўзбек элатининг алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланиш жараёни Марказий Осиёдаги бошқа туркийзабон халқлардан бир мунча фарқ қилади.

Ўзбек элатининг минтақадаги бошқа туркийзабон халқлардан фарқ қиладиган хусусиятларидан бири шуки, ушбу элатнинг аجدодлари туб ерли этник бирликлар асосида, яъни икки тил (туркий ва эрон) туркумидаги халқларнинг аралашуви жараёнида вужудга келган. Бошқа туркийзабон халқлар ҳам (ма салан туркманлар) маълум даражада ўзга тилли этнослар билан аралашганлар. Аммо ўзбек аجدодлари таркибига кирган эрон тилли компонентлар, бошқа туркий халқларга нисбатан кўпроқ бўлган албатта.

Икки тил гуруҳидаги этносларнинг аралашиб бориш жараёни Марказий Осиёда қадимдан сак, масагетлар, бактрийлар, хоразмийлар, суғдиёналиклар, тохарлар ва бошқалардан бошланган. Милоддан олдинги бир мингинчи йилларнинг охирида Сирдарё бўйларида Қанғ давлати ташкил топгач, халқларнинг бир бирлари билан яқинлашиш ва аралашуви жараёни бирмунча кучаяди.

Қанғ давлати доирасида қадимий эрон тилида гапирувчи турғун халқлар ва Еттисувда, Шарқий Туркистонда Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи туркий тилда сўзлашувчи қабилалар яқинлашиб, ўзаро иқтисодий ва маданий ҳамкорликда бўлиб келганлар. Аммо шу алоқалар натижасида бу хар иккала тил гуруҳидаги халқлар қисман аралашиб бордилар ва буларнинг кўшилишларидан милоддан олдинги II—I асрлар давомида Сирдарё ўрта оқимида жойлашган янги туркий забон этнос вужудга келади, деган эдик олдинги боблардан бирида.

Милодий II—III асрларда туркий тилли этнослар бирмунча кучайиб иқгасодий ва маданий тараққиёт ривожланиб бориши натижасида янги элат шаклланади. Бу элат қанғар элати эди.

Қанғар элати илк даврларда Марказий Осиёда таш кил топган йирик этник бирлик бўлган. Қанғ давлати емирилиши билан милодий V аср ўрталарида унинг таркибидаги халқлар ва қабилалардан Марказий Осиёда янги сиёсий уюшмалар ва этник бирликлар вужудга келади. Турк хоқонлиги даврларида VI—VIII асрларда турк ва суғд тилли халқларнинг ўзаро яқунлашиши, аралашиб жараёни давом этади. Бу жараён бутун ўрта аср давомида ривожланиб келган. Ана шу жараён туфайли Марказий Осиёда маданияти ва турмуш тарзи, урфодатлари жиҳатидан бнрбирларига яқин бўлган икки қардош этнос ўзбек ва тожик халқлари шаклланган.

Марказий Осиёда феодализм босқичида элат бўлиб шаклланган халқларнинг (туркман, қарғиз, қорақалпоқ, козок, тожик ва бошқалар) ўзига хос этник номи (этноними) бўлган), кейинчалик шу номлар уларнинг миллат номи ҳам бўлиб қолган. Илк ўрта асрларда шаклланган ўзбек халқи аجدодлари қатъий бир номга эга бўлмаган³⁵. Ўзбек халқи аجدодлари элат бўлиб шаклланган кезларда (IX—X аср) унинг этник номи вақти вақти билан ўзгариб турган: турк, қарлуқ турклари, Қорахонлар, хоқонийлар ва бошқалар.

«Турк» атамаси қадим туркий тилдаги манбаларда милодий V аср ўрталарида тилга олинади. 440 йили Олтой тоғларига келиб ўрнашган Ашина бошлик 500 оила «турк» номини олган. Олтой тоғларида, айти шу даврларда туркий тилда сўзловчи (гарчи ўзларини «турк» деб атамаган бўлсалар ҳам) хун этник гуруҳлари яшар эдилар. Ашина бошлаб келган оилалар хун этник гуруҳлари билан аралашиб бориши натижасида турк этник номи буларга ҳам тарқалган. Хуллас, VI—VIII асрларда турк атамаси Ашина авлодлари ва улар билан қоришиб кетган Ғарбий Мўғулистон ҳудудида ташкил топган давлат Турк хоқонлиги номини олган. Турк хоқонлиги таркибига кирган

³⁵ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007.Б.213.

қабилалардан фақат Ашина авлодларидан, хун этник гуруҳлари қоришмасидан ташкил топган этник уюшма «турк» номи билан аталган. Турк хоқонлиги Ғарбий ва Шарқий хоқонликларга бўлинади (588 й.). Ҳар иккала хоқонликни ҳам Ашина авлодлари бошқарганлар. Аммо хоқонлар томонидан тобе этилган қабилаларга нисбатан турк атамаси кўлланилмаган. Масалан, Ғарбий Турк хоқонлиги икки йирик қабила иттифоқидан (дулу ва нушиби) ташкил топган эди. Буларнинг ҳар бирининг таркибида бештадан (жами ўнта) қабила мавжуд бўлган. Шунинг учун ҳам Ғарбий турк хоқонлиги «ўн ўк» (ўн қабила) номи билан қадимги туркий битикларида талга олинади³. Булар ўзларини турк атамаганлар. Ғарбий хоқонлик, Шарқий турк хоқонлиги каби Ашина авлодлари (зодагонлари) томонидан бошқарилган ва шунинг учун ҳам бу хоқонлик Ғарбий турк хоқонлиги номи билан тарихга кирган.

Турк хоқонлиги инкирозга учрагандан кейин, VIII—X асрлар давомида ва ундан кейин ҳам, туркийзабоғ халқлар ва қабилаларнинг талай қисми ўз этник номлари билан бир вақтда, турк хоқонлиги даврида онларига сингиб қолган турк эканликларини ҳам эсдан чиқармай саклаб келганлар. Собик турк хоқонлигида турк атамаси билан номланиб келган қабилалар каерда (мамлакатда, ўлкада, вилоятда) яшамасинлар бир-бирларини қардош ҳисоблаганлар. «Турк» атамаси кўпчилш қабилалар учун этник ном эмас, тил умумийлигиш англатувчи сўз бўлиб ҳам келган. Масалан, Маҳмуд Қошғарий Хитойдан то Рум чегараларигача бўлган катг; ҳудудда яшовчи туркий қабилаларни тилга олиб, уларнинг кўгтчилигини турклар деган. Булар куйидагилар печенег (бижанак), қипчоқ, ўғуз, чигил, йамак (ки мак). бошқирт, басмил, кай, йабаку, тотор, қирғиз тухси, яғмо, икроқ, йоруб, йамул, (жумул) уйғур' Сўзсиз Маҳмуд Қошқарий «турк» деб кўрсатилган кавмларнинг тил бирлигини назарда тутган.

Қорахонлилар даврида (IX—XII асрлар) халқларнинг онгида умумтурк тушунчаси бир мунча кучаяди. Бу тушунчанинг кучайиб боришида ўша даврларда кенг тарқалган халқ достонлари, афсоналар (масалан, Афросиёб), ўтўзхон ва бошқалар муҳим роль ўйнаган Қорахонлар ўз мавкеларини,

обрўларини ошириш йўлида ўзларини Афросиёб хонадонидан, унинг авлодлари деб эълон қилганлар³⁶.

Сўзсиз турклар орасида мавжуд бўлиб келган афсо налар уларнинг онгида турклигини қатъийлашиб қолишига ва келиб чиқиши турк эканлигига буткул ишонч ҳосил қилинган. Шунинг учун ҳам айрим этник гуруҳ ларнинг онгида турклик тушунчаси сингиб, турк атамаси улар учун этник ном ҳам бўлиб келган. Масалан Мўғулистонда VIII асрда турк номи билан аталган эт нос мавжуд бўлган. Бу этнос кейинги асрларда, ўз номини батамом йўқотиб юборган. Шарқий Туркис тонда яшаган этник гуруҳлардан бири «Ок кийимли турклар» деб номланган. Маълумки Ғарбий турк хоқонлигидаги етакчи қабила иттифокларидан бирининг номи туркеш эди («туркеш» ки чик турк номини олгандир). Турк атамаси элат, кейинчалик миллат номи бўлиб туркманларда, Анату лия (усмоили) туркларда сақпаниб қолган. Ўзбек халқининг таркибидаги, Фарғона водийсида ва Зарафшон тизма тоғлари ён бағирларида яшовчи бир гуруҳ ўзбек аҳолиси ҳам ўзларипи турк этник номи билан атайди лар.

Қарлуқ давлати чегарасида шаклланган ўзбек халқи нинг аждодлари маълум вақтгача «қарлуқ» (қорлуқлар нинг ўзларидан ташқари бу атамз шу давлат таркиби даги бошқа қаоилалар, ўтроқ аҳолига ҳам тааллуқли) «қарлуқ турклари» ёки «хоқонликлар» деб номланганлар. Албатта, бу атамалар шаклланган элат номи бўлмас дан, кўпроқ мазкур давлат худудида яшовчиларни, давлат фуқароларини ифодалаган умумий ном. Лекин, шу билан бир вақтда «қарлуқ» атамаси шу давлат ичидаги бир қанча қабила ва ўтроқ аҳоли учун этник ном ҳам бўлгап. Аммо ўша данрларда тезтез такрорланиб турган феодак курашлар, хоконлар ўртасидаги зиддиятлар. қабиланий урушлар, айрим вилоятларни мустакилликқа интилишлари ва бошқа сабаблар туфайли «қарлуқ» атамаси мавжуд бўлган сиёсий тўзум чегарасидаги этносларга доимий ном (этноним) бўлиб қолмаган.

³⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ, 2001. Б.158.

IX—XII асрларда (ва ундан ҳам кейинги асрлар да) Чиндан то Румгача, Олтой тоғларидан то Эрон, Хиндистон чегараларигача бўлган катта ҳудудда ка димдан яшаб келган туркийзабон халқларнинг тил умумийлиги асосида, баъзи манбаларда «турк» ски турклар» деб айтилган, Бу сўзлар этноним бўлмасдан, туркийзабон халқларнинг тил умумийлигини аплатувчи пборалар эди, холос. Сирдарёдан то Жа нубий Сибир ерларигача бўлган кенглик (IX—XII аср лар ва ундан ҳам кейинги асрларда) Туркистон (турклар диёри) деб аталган³⁷.

IX—XII асрларда ўзбек элатининг таркибига кирган, ярим кўчмапчи ва ярим ўтроқ этник компонентларнинг излари кучли бўлган. Уларда уруг қабилачилик тартиблари муносабатлари кучли бўлган уругқабилачилик тўзуми, қабила иттифоқлари мавжуд бўлган давлат ташкил топган бўлса ҳам бу тартибга риоя қилиниб келинган. Чунки ўша давр хоқонлари (хонлари) қабила иттифоқлари ва кучли қабила бошлиқларига таяниб давлатни идора қилиши мумкии бўлган. Масалан, чигил беклари, яғмо қабила иттифоқи саркардалари қарлуқхоқонларининг ишонган кишилари ҳисобланган; уларнинг маслахатсиз иш олиб бориш кийин эди. Бу қабилалар қарлуқ давлати таркибида элат бўлиб шаклланмиш жараёнини ўтаётган бўлсалар ҳам, лскип қайси элдан деб сўраганда (ўша кезларда) аввал уруг номини, кейин қабила ва қабила Иттифоқининг номини айтар эдилар, албатта. Сўзсиз, уругқабилачилпк нинг кучлилиги боис, давлат чегарасидаги аҳоли онгида элат номининг ўрнашиб қолиши кийик бўлган. Шунинг учуи ҳам, Қарлуқ ва Сомонийлар'давлати ҳуду дида шаклланган ўзбек аждодларида (гарчи булар бир халқ бўлсалар ҳамки) умумлашган (яхлит) элат номи бўла олмаган. Мазкур давлат ҳудудида жойлашган турғун яшовчи аҳоли, юқорида айтганимиздек ўзларини яшаб турган жой номлари билан ёки йиғинди (умумий) ном билан атаб келганлар.

³⁷ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ, 2001. Б.164.

IX—X асрларда элат бўлиб шаклланган ўзбек аж додларининг умумий номи (этноними) бўлмаса ҳам, уларда ўзлигини англаш ҳиссиёти кучли эди. Ўзбек элати, кўшни элатлар, қабилалар билан яқин тилда (тур ли лаҳжларда) сўзлашган бўлишларига қарамасдан ўзларини баъзи хусусиятлари билан (маданияти, тил лаҳжаси, урфодатлари, диний эътиқодлари ва бошқа лар) улардан фарқ қилишларини сезар эдилар. Бошқа ча қилиб айтганда «улар (масалан уйғурлар, қирғиз лар) ва бизлар» («қарлуқлар», «хоқояликлар») деган иборалар билан бир халқни иккинчи халқдан (айрим хусусиятларини ҳисобга олиб) ажратиш ҳиссиёти элат лар орасида кучга кириб қолган эди.

Этник ном ва ўзлигини англашдан ташқари маълум бир халқнинг этник бирлик (элат) бўлиб етишиш даражасини белгиловчи яна бир қанча бошқа кўрсаткич лар (иктисодий, маданий, сиёсий, тил, ҳудуд бирлиги ва бошқалар) ҳам мавжуд. Буларнинг кўпчилиги ҳақида бошқа бобларда гапирилган. Бу ерда уларнинг айрим ларини, қисқа тасвишлаб ўтган жоиздир.

Қарлуқлар даврида (IX—X), улар ҳукмронлик қилган катта ҳудудда бир қанча ўтроқ (турк, тожик) ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи этник. гуруҳлар яшаганлигини бир неча бор таъкидлаб ўтган эдик. Бу ҳудудда яшовчи туркийзабон аҳолининг лаҳжаларида фарқ бўлганлиги Маҳмуд Қошғарий ўз асарларида кўрсатган. Шу билан бир вақтда олим уларнинг барчаси тушунадиган умумий тил (элат тили) мавжуд бўлганлигини ҳам қайд қилган. Ана шу кўпчиликка тушунарли тилни Маҳмуд Қошғарий «ҳокония» тили деб ёзган. Мазкур тил IX— X асрлар давомида шаклланган бўлиб, кейинги асрларда яна ҳам такомиллашиб борган.

Қарлуқлардан кейинги йирик этнос чигиллар бўлган. Ҳар иккала қардош қабилаларнинг тилларида фарқ бўлмаган, уларнинг лаҳжалари (қарлуқ чигил лаҳжа си) IX—X асрларда шаклланган ўзбек элатининг асосий тили бўлган десак эҳтимолдан холи бўлмас³⁸.

³⁸ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ, 2001. Б.176.

Қарлуқ қорахонлари худудида бошқа туркий қабилалар (яғмо, арғу, тухси, ёбаку ва бошқалар) ҳам бўлганлиги ҳақида гапирган эдик. Буларнинг лаҳжала ри қарлуқчигил диалектидан бир мунча фарқ қилган тилини Махмуд Қошғарий ўз асарида қайд этган. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, ўзбек элати таркибидаги этносларнинг тиллари жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қилишлари уларни шаклланган ўзбек элатинянг таркибий қисми бўлганлигини инкор қиладиган сабаб бўла олмайди. Чунки шу даврда (X аср) қабилавий ва ай рим худудий лаҳжаларидан ташқари элатнинг барча фукароларига тушунарли умумий диалекти кучга кирган бўлган. Бу диалект қарлуқ чигил лаҳжаси асосида вужудга келган ҚарлуқЧигил шеvasи эди.

«Этник худуд» бир тилли этносларнинг аниқ бир худудда яшаши кишилиқ жамоа уюшмасининг (элат нинг ва миллатнинг) шаклланишидаги шартлардан бири ҳисобланади. «Этник худуд»да яшовчи турғун аҳоли ва қабилалар бир-бирлари билан яқинлашадилар ва элат бўлиб уюшиш жараёнини ўтайдилар. Назарий жиҳатдан шунлай бўлиши керак. Аммо ҳамма вақт ҳам этник жараён шу хилда ўтавермаган. Аниқ бир худудда яшовчи туркийзабон халқлар тил жиҳатидан яқин бўлсалар ҳам, этник жиҳатдан улар хилмахил бўлган лар, уларниш бир қисми элат шаклланишида қатнаш са, бошқа бир қисми бу жараёнда иштирок этмаган бўлиши ҳам мумкин. Демак, шаклланаётган элатнинг негизини ташкил қилган этносларнинг барчаси бир даражада этник жараёнда иштирок этолмаган.

Қарлуқлар ва уларга қардош чигил қабиласи Марказий Осиёда энг йирик этнослардан бўлиб, илк ўрта асрларнинг охирларида, уларнинг катта қисми ўтроқлашиб шаҳар ва қишлоқларда яшаб, бошқа тил гуруҳидаги (масалан сўғдийлар) аҳолини турклашувига катта хисса қўшган. Айни бир вақтда қарлуқчигиллар бошқа туркийзабон қабилалар билан ёнма-ён яшаб, уларга ўзоқ вақт давомида етакчилик қилиб келган қабилалардан ҳисобланганлар. Шунинг учун ҳам, IX—X асрларда, Қарлуқ Қорахонлар давлати худудида жойлашган аҳолининг кўпчилиқ қисми учун қарлуқ ёки чигил лаҳжаси умум

элат тили бўлиб қолган. Лекин шу билан бир вақтда элат ичида қабилавий лаҳжалар ҳам мавжуд бўлган албатта.

Маълум бир ҳудудда, аниқ бнр давлат чегарасида элат шаклланиш жараёнининг ўтиши ҳам этноснинг муҳим белгиларидан ҳисобланади деган эдик. Албатта. элатнинг бу шартли белгиси ҳамма ерда ва барча халқларда бир хил бўлавермаган.

Маълумки, қарлуқ давлати IX—X асрларда жуда катта ҳудудни эгаллар эди. Ўзбек аждодлари элат бўлиб шаклланаётган даврларда, унда иштирок этган этносларнинг катта қисми Талас ва Чу дарёси ҳавзасида. Сирдарё сохилларида, Тошкент воҳаларида, Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмида, Фарғонанинг шимолий минтақаларида, Мовароуннаҳрда яшаган. Ўзбек элатининг асосий ўзаги айна шу ҳудудларда шаклланган бўлиши керак. Таъкидлаб ўтиш жоизки, ўзбек элатининг шаклланишида бу ҳудудларда яшовчи этносларнинг барчаси бир хилда иштирок қилмаган. Қарлуқ давлати ҳудудида яшаган айрим этник гуруҳлар, масалан, ёбаку, ёрук (жорик) ва бошқалар ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қатнашмаган бўлишлари ҳам мумкин. Арғу, тухси, бижанак, қипчоқ, туркеш қабилаларининг бир қисми ўзбек элатининг шаклланишида қатнашган бўлсалар, уларнинг иккинчи қисми ёки айрим гуруҳлари (қарлуқ хоқонийларининг итоатида бўлсалар ҳам) бу жараёнга қатнашмасдан ўз қабила тузумини, мустақиллигини саклаб келганлар. Булар Еттисувда, Шарқий Туркистонда қолиб, кейинчалик бошқа давлат ва элатлар таркибига кириб қолганлар. Демак, бир ҳудудда жойлашган этносларнинг барчаси бирдек шаклланаётган элатта иштирок қилолмаганлар элатга шу ҳудудда жойлашган, асрлар давомида ёнма ён ва аралаш яшаб (олдинлари бошқа тилда сўзлашган бўлса ҳамки) келган, турмуш тарзи, анъаналари, маданияти бир-бирларига яқин бўлиб қолган этнослар ёки уларнинг маълум қисми қатнашиши мумкин бўлган. Шаклланган ўзбек элати асосини ташкил қилган этносларнинг айрим гуруҳлари бошқа ҳудудларда яшаб, ўз уруғдошларидан ажралиб, уларни элат бўлиб шаклланиш жараёнида қатнаша олмаганлар. Масалан, айрим қарлуқ

этник гуруҳлари Сирдарёнинг ' куйи оқим ларида, Орол денгизи яқинидага чўлларда, Афғонистоида, Ҳиндистоннинг шимолида, Олд Осиёда (Анатулия ярим оролида) жойлашиб қолган эдилар. Булар яшаб турган ҳудудларидаги халқлар билан асрлар давомида бирга яшаб, улар билан қоришиб кетганлар. Аммо ўз этник номларини (қарлуқ этнонимини) яқин вақтларгача саклаб келганлар (масалан Афғацистон қарлуқлари).

Назарий жиҳатдан яна бир муҳим масала — элат шаклланиш жараёнининг маълум бир давлат доирасида (давлат ҳудудида) ўтиши ҳам этногенетик жараёп шартларидаи бири ҳисобланади³⁹. Аммо Марказий Осиё шароитида бу шартга ҳам тўла риоя қилиш мумкип бўлмаган. Масалан, тожик гуруҳлари IX—X асрларда нафақат Сомонийлар ҳудудида, қарлуқ ва уйғур давлати ҳудудларида ҳам яшаганлар: уларнинг маълум қисми тожик этносини шаклланишида (Сомонийлар давлати чегарасидан ташқарида бўлсалар ҳам) қатнашган. Тожикларнинг баъзи гуруҳлари Қарлуқ ва уйғур давлати ҳудудларидаги аҳолига аралашиб, қоришиб кетган. Ўзбек аجدодларининг элат бўлиб шаклланиш жараёнида қатнашган туркий этник гуруҳларининг талай қисми Сомонийлар давлати ҳудудида (Мовароуннаҳр ва Тоҳаристонда) ҳам яшаган. Буларнинг салмоқли қисми қадимдан қишлоқ ва шаҳарларда турғун яшаб келса, иккипчи қисми воҳалар атрофидаги чўлларда, тоғ ли ерларда ярим кўчманчи ва ярим ўтроқликда кун кечириб келган. Воҳада яшовчи туркийзабон аҳоли илк ўрта асрларда Сирдарё бўйларида на унинг шимоли Шарқидаги вилоятларда яшовчи этнослар (қанғли, ўғуз, қипчоқ, қарлуқ, арғу, тухси, туркеш ва бошқалар) қонқариндош риштаси билан бевосита боғлиқ бўлган; этносларнинг айрим гуруҳлари вақт вақти билан Сирдарёнинг чап соҳилига ўтиб, воҳада яшовчи қардошлари билан қўшилиб туриш ҳоллари ҳам бўлган. Сомонийлар даврида Мовароуннаҳрга келиб ўрпашгап туркийзабон этнослар Ислом динини қабул қилган, албатта. Ўзга

³⁹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001. Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Т., 2004

динда бўлган кишилар, этник гуруҳларнинг Мовароуннаҳрга келиб доимий яшашлари қийин эди. Сомонийлар ўз ҳудудларини ёмои ният билан, ёвўзлик билан бостириб кирувчи кўчманчи қабилалардан ҳимоя қилганлар. Ислом динини қабул қилиб, нажот сўраб, ўтроқ яйловларга руҳсат сўраб келганларга қаршилик қилмаган бўлсалар керак.

Мовароуннаҳрда яшовчи туркийзабон аҳоли Сомонийлар давлати ҳудудида бўлсалар ҳам, қарлуқ давлатида жойлашган қардошларидан буткул ажралиб кетмаганлар; улар бир-бирлари билан этник, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келганлар. Буларнинг онгида 'ҳам умумтуркийлик тушунчаси қатъий ўрин олган албатта.

Сўзсиз, Мовароуннаҳрда қадимдан турғун яшаб келатган туркийлар Қарлуқлар давлати таркибидаги қардошларига нисбатан маданий жиҳатдан бир мунча олдинда эдилар. Буларнинг тараққиёт даражаси Сомонийлар давлатидаги барча фуқароларнинг иқтисодий ва маданий тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган.

Бир неча асрлар давомида икки азим дарё (Аму ва Сирдарё) оралигида тожик халқининг аجدодлари билан ёнмаён, баъзан аралаш яшаб келган Мовароуннаҳрнинг турғун яшовчи туркийлари асосан деҳқончилик, хунармандчилик ва тижорат ишлари билан шуғулланиб келганлар: буларнинг ичида форс-тожик, араб тилларини ўзлаштирган ўқимишли кишилар оз бўлмаган; тилларида фурсараб иборалари кўпроқ ўрнашиб қолган бўлиши керак. Воҳа атрофларида яшовчи кўчманчи, ярим кўчманчи туркийзабон этник гуруҳлар ҳам турғун яшовчи қардошлари ва форстожик аҳолисининг таъсирида ўтроқлашиб, воҳаларда яшовчи туркийзабон аҳолининг сон жиҳатидан кўяйиб боришини таъминлаганлар.

Мовароуннаҳр туркларининг юксак маданий савияси кейинчалик (Қорахонлилар бу ўлкани эгаллагандан кейин) Сирдарё соҳилларидан, Еттисувдан келиб ўрнашган туркийзабон қардошларининг ўтроқлашишини тезлаштиришга ва ўзбек элатипинг шаклланиш жараёни охирашишида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Баъзи кишиларда, сомонийлар ҳудудида яшовчи туркийзабон этнослар ўзбек элатининг шаклланиш жараёнига қатнашган бўлишига шубҳа билан қарашлари мумкин. Этник жараённи чуқур ўрганган кишида бу хил шубҳага ўрин бўлмаса керак.

Марказий Осиёда қадимқадимдан икки тил вакиллари — турк ва форстожик халқлари яшаб келган. IX—X асрларда ташкил топган қарлуқ ва Сомонийлар давлати бу икки халқни фақат сиёсий жиҳатдан чегаралаб қўйишди холос, аммо бу қатъий этник чегара эмас эди⁴⁰. Ҳар иккала давлат ҳудудида ҳам турк ва тожик этнослари яшар эдилар. Фақат бу давлатлар ичида яшовчи туркийзабон ва тожик этноси озқўпликлари билан фарқ қилар эди. Қарлуқ давлати ҳудудида сўғд (тожик) этноси Сомонийлар давлатидаги қардошларига нисбатан анча оз бўлган, қарлуқ давлатининг асосини туркийзабон аҳоли ташкил қилган.

Келтирилган мулоҳазалардан хулоса қилиб айтмоқчимизки, ўзбек ва тожик аجدодларининг элат бўлиб шаклланиш жараёни икки давлат ҳудудида, Сомонийлар ва Қарлуқлар давлати ҳудудида ўтганлиги тарихий ҳақиқат. Ўзбек ва тожик халқларининг маданияти, турмуш тарзида мавжуд умумийлик этник жараённи ҳар иккала давлат ичида ўтганлигидан далолат беради.

Маълумки, ўзбек ва тожик элатлари қадимги этнослардан—сакмассагетлар, бактрийлар, юэчжитохарлар, қанғарлар, хунлар, сўғдийлар ва бошқалардан томир олганлар. Шунинг учун ҳам ўзбек ва тожик халқларининг маданияти, турмуш тарзида, урфодатларида умумийлик ҳосил бўлган. Аммо умумий ўхшашлар бўлиши билан бир вақтда, уларнинг ҳар бирига хос (бир элатни - иккинчи элатдан ажратиб турадиган) тили, ўзлигини англаш ва бошқа хусусиятлар ҳам бўлган. Умуман олганда, «Маданиятлари тамомила ўхшаш икки халқ бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас» эди. Ҳар бир элат

⁴⁰ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001. Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Т., 2004

(кейинчалик миллат) ана шу хусусиятларн билан бир-бирларидан фарк қилган ва қилади ҳам.

Келтирилган маълумотлардан, фикр мулоҳазалардан хулоса қилиб айтмоқчимизки, Қарлуқ ва Сомонийлар давлати ҳудудида яшовчи барча этнослар IX—X асрлар давомида ўзаро яқинлашиб, баъзилари эса етакчи этносларга (қарлуқдарга) араллашиб ҳам кетган эдилар. Асрлар давомида бир ҳудудда яшаб келган аҳолининг онг сезимида, ўзлигини англашда, иқтисодий ва маданий ҳаётида умумийлик ҳосил бўлган эди. Аммо бу эгалик кўрсаткичларни ривожланиш даражаси, ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида, бир маромда тараққий этмаган.

Онг сезими, ўзлигини англаш (албатта ўз даври даражасида), туркийлик тушунчаси ўзбек аждодларининг элат бўлиб шаклланган қисмида қатъийлашиб қолган десак хато бўлмас. Лекин иқтисодий ва маданий тараққиёт, ўзбек элатининг шаклланишида қатнашган барча этносларда умумийлик ҳали ниҳоясига етмаган эди. Шу даврларда (IX—X асрларда) айрим этник гуруҳлар кўчманчи чорвадорлар бўлган, бошқа гуруҳлари ярим кўчманчи ва ярим ўтроқликда кўп кечириб чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан ҳам шугулланганлар; учинчи гуруҳлари (тургуп аҳоли) деҳқончилик, ҳунармандчилик ва тижорат ишлари билан банд бўлганлар. Бу гуруҳлар ўртасида ҳали иқтисодий алоқалар етарли даражада мустаҳкамланмаган; буларнинг маданий даражасида ҳам тафовут катта бўлган. Қарлуқчигил лаҳжаси ўзбек элати таркибига кирган барча этнослар ва этник гуруҳларга сингиб, умум элат тили даражасига кўтарилиш жараёни ниҳоясига етмаган. Бошқача қилиб айтганда, ўзбек элатининг шаклланиш жараёни IX—X асрларда ҳали охишламаган эди.

Этник жараён охишлаши учун элат шаклланиш жараёнини аниқловчи кўрсаткичлар, маълум бир давлат доирасида тараққий этади. Бу тараққиёт давом этиб, ўзбек элатининг шаклланиш жараёни Қорахонлар давлатининг Ғарбий қисмида, XI—XIII аср бошларида ниҳоясига етади .

Энди ўзбек элатининг шаклланиш вақт ҳақидаги баъзи фикр мулоҳазаларга тўхталиб ўтмоқчимиз. Ҳар бир элат ёки миллат шаклланган даврини аниқлаш, шу халқнинг этник тарихини тўғри тушунишга катта ёрдам беради. Бу масала фақат элатнинг пайдо бўлиши, унинг шаклланиш тарихини ўрганиш учунгина муҳим бўлиб қолмасдан балки, халқнинг, шахсан ўзбек халқининг, этногенетик жараёни асосий босқичларини ва ҳар бир босқичини ўзига хос копулянтларини чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Тарихчилар, этнографлар, тилшунослар ва ижтимоий фаннинг бошқа соҳаларидаги мугахассис олимлар ўз ишларида ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, вақти, даври ҳақида жуда кўп қимматбаҳо фикрлар юритганлар.

Келгирилган маълумотлар қарлуқларнинг Қорахонлар давлати, унинг сиёсий ҳаётида етакчи ўрин тутганлигини ва бу сулола қарлуқ этник бирлик асосида ташкил топганлигидан далолат беради.

X аср бошларида Етгисув ва Қашғарда яшовчи Туркий халқлар, қабилалар ўртасида ўзаро курашлар кескинлашди, синфий табақаланиш кучайди. Йирик кўчманчи ва ярим кўчманчилар яйлов ерларини кенгайтиришга интиладилар, тезтез Сирдарёнинг ўрта қисмидаги яйлов ерларига хужум қила бошладилар. Аммо бу ерларни эгаллашда Сомонийлар қаттиқ тўсқинлик қилар эдилар. Зодагонлар орасида улуғхон мансабини эгаллашга интилишлар тобора кучайиб боради. Ана шу курашларда Қарлуқлар давлатининг шарқий қисмидаги шерик хонлар катта роль ўйнадилар. 925—930 йилгача давлатнинг бу қисмида шерикхон Сатук Буғраҳон бўлганлиги маълум. Сатук Буғраҳон тез вақт ичида ўз атрофига бир қанча қабилаларни бирлаштириб 930 йилда ўзини буюк хон Сатук Қорахон деб эълон қилди. Шундан сўнг унинг ўрнида, Қашғарда (Шерикхон бўлиб) 955—956 йилларида ТуганТегин ўтирган.

Сатук Қорахон туркий хонларнинг ичида биринчи бўлиб мусулмон динини қабул қилади ва шундан кейин унинг мусулмон номи Абдал Карим (тўлиқ оти ва унвони Абдал Карим Сатук •Қорахон) бўлади. Сатук даврида қарлуқ,

чигил, халач, яғмо ва бошқа қабилалар бирин-кетин мусулмон динини қабул қиладилар.

Сатук Қорахоннинг вафотидан сўнг 955 й. хонлик .унинг ўғли Бойтош (мусулмон оти Мусо) қўлига ўтади. Мусо ибн Карим (Сабук) шу вақтгача Қорахонлар давлатипишг шарқий қисмини Арслонхон унвони билан бошқариб келаётган эди. Огасининг вафотидаи сўнг, 960 йили ўзини Қорахонлар давлатининг буюк хони (Қорахон) деб эълон қидди. Бунишг даврида қорахонлар ҳукмронлиги бир мута мустаҳкамланади. Мазкур давлат чегарасида мусулмон дини кенг тарқалади. 960 йили Еттисув ва Қашғарда яшовчи қабилалардан 200 мишг уйли аҳоли мусулмон динини қабул қилади. Бойтош ва укаси Сулаймон Тунга Илек хоқонлик қилган йиллари аниқ эмас. Булардан кейин Ҳасан (Харун) ҳукмронлик қилади.

Ҳасан (Харун) ибн Сулаймон Шихабатдувал (977—992 йиллар) ҳукмронлигида Қорахонлар давлати яна ҳам мустаҳкамланади. Давлат ичкарасидаги маъмурий ишлар тартибга солинар, ўзаро қабилавий курашлар деярли сусаяди. Эндиликда Қорахонлар сиёсий курашни давлат ичкарасидан унинг ташқарисида ўтказадилар, яъни улар Сомонийларга қарашли ерларни эгаллашга киришадилар⁴¹.

Баъзи кишиларда ўзбек элати Мовароуннаҳр ҳудудида шаклланган бўлиши керак дсган фикр туғилиши мумкин. Бундай ўйлаш ҳам нотўғри, албатта. Элат шаклланишида қатнашаётган барча этносларни бир ҳудуд билан чегаралаб бўлмайди, чунки этнослар яшайдиган минтақалар бир ҳудуддан, ҳатто давлат чегарасидан ҳам кенг бўлиши табиий.

Ўзбек элатининг шаклланишида қатнашган этник гуруҳлар нафақат Мовароуннаҳрда, балки Еттисувда, Шарқий Туркистонда, Сирдарё бўйларида Орол денгизинишг жанубигарбий минтақаларида, Хоразмда, Афғонистоннинг шимолида, Хуросонда ҳам яшаганлар. ўзбек аждодлари элат бўлиб, Қарлуқ, Сомоний ва Хоразм давлатлари чегарасида шаклланганлар. Бу давлатларнинг биронтаси ҳам ўзбек аждодлари яшаган

⁴¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т., Шарқ.2001.Б.176.

худудларни тўласича ўз ичига қамраб олган эмас. Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қатнашган бир қанча этнослар бу давлатлар чегарасидан ташқарида қолиб кетган ҳам. Масалан, эфталлийлар (абдал) ва қарлуқдарни Афғонистон ва Ҳиндистонинг шимолида яшаган гуруҳлари ўша ерларда қолиб, кейинчалик маҳаллий аҳолига араллашиб, сингиб кетган эди.

Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қатнашган этносларнинг катта қисми, хоконликнинг ғарбий худудига кўчиб ўтадилар ва маҳаллий аҳоли билан бирлашиб, ҳоконлик аҳолининг кўпчилигини ташкил қиладилар. Эндиликда (X—XII асрларда) этник жараёнининг тобора ривожланиб бориши ҳам Мовароуннаҳр ўлкасига кўчади. Ўзбек элатининг шаклланишида қатнашган этносларнинг айрим қисмлари (қарлуқ, қангли, қипчоқ, арғу, тухси ва бошқалар) Қорахонлар давлатининг шимолишарқий қисмида қолиб, вақт ўтиши билан ўз кариндошларидан ажралиб, кейинчалик қозок, қирғиз ва уйтур халқларига араллашиб, бу халқларнинг этник жараёнида қатнашганлар. Аммо уларнинг маълум қисмлари бир неча асрлар давомида этник номларини сакдаб келган эдилар.

Юқорида келтирилган барча фикр мулоҳазаларни ҳисобга олиб, қуйидап хулосага келиш мумкин.

IX—X асрлар давомида маълум бир худудда яшовчи этнослар мураккаб этник ва маданиг жараённи ўтайдилар. Мовароуннаҳрда ва унга туташ минтақаларда яшовчи халқлар бир-бирлар билан яқинлашиб, қоришиб борадилар, уларда иқтисодий ва маданий умумийлик ҳосил бўлади. Энг асосийси — уларнинг онгида) ўзлигини англаш ҳиссиёти кучаяди. Ўзбек аجدодлари IX—X асрларда (аниқроғи 840—940 йиллар давомида) алоҳида • этник бирлик (элат) бўлиб шаклланадилар.

Діакланган ўзбек этносининг асосини (пойдеворини) муқим яшовчи маҳаллий аҳоли ташкж қилади. Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида айрим кўчманчи, ярим кўчманчи этник гуруҳлар. ҳам қатнашган, албатта. Лекин булар сон жиҳатидан маҳаллий аҳолига нисбатан унча кўп бўлмаган.

Вақт ўтиши билан буларнинг кўпчилиги ўтроқлашиб, турғун аҳоли билан аралашиб, коришиб кетадилар.

X аср ўрталарида ўзбек элатининг шаклланиш жараёни иккинчи босқичга ўтади. Бу босқичда те XI аср Ўрталаригача, яъни Қорахонлар давлатининг икки (ғарбий ва шарқий) хоқонликка бўлиниб кетганига қадар давом этади. Мазкур босқичда Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда яшовчи аҳоли этник, иқтисодий ва маданий жиҳатдан бир-бирлари билан яқинлашиб коришиб борадилар. Этник, иқтисодий ва маданий тараққиёт яна ҳам ривожланиб, аҳолининг кўпчилиги онгида ўзлигини англаш ҳиссиёти кучаяди.

Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнининг учинчи босқичи XI асрнинг ўрталаридан то XII асрнинг ўрталаригача давом этган. Мазкур босқич асосан Қорахонлар давлатининг ғарбий қисмида вужудга келган мустақил давлат доирасида ўтади. Бу даврда (XI—XII аср) элатга хос этник белгиларнинг ривожланиши меъёрига етиб, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни нихоясига етади.

Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ва унинг теварак-атрофида деяри икки минг йил давом этган этногенетик жараёнлар натижасида, яъни суғ-дийлар, хоразмийлар, бохтарийлар ва сакларнинг нгу заминда бронза давридан богплаб, улар билан ёнма-ён яшаб келаётган туркийзабон қабила ва қавмлар билан аралашуви, қоришуви натижасида ўзбек хал-қи XI асрда тўла-тўқис, XII асрда эса ўзил-кесил шаклланди. Бу якуний этногенетик жараён ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ўз аксини топган. Бинобарин, бундан кейинги тарих ўзбек халқининг этник тарихи ҳисобланади.

ХУЛОСА.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқининг этник шаклланиши ўзоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий суғдийлар, қанғлар, бактрийлар, хоразмийлар, доволликлар, саклар ва массагетлар ташкил этади. Турли даврларда бу ҳудудларга кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман утказган. Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли четдан келган (келгинди) аҳолига нисбатан устун бўлган.

Бу фикримизни исботловчи далиллардан бири, кейинги уч-икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди. Хусусан, шарқий эроний тиллар урнига Ғарбий эроний тиллари (форс тили) ва эрамизнинг бошларидан бошлаб туркий тиллар кенг тарқала бошлади. Аммо маҳаллий халқнинг «қони», яъни генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларга хос кўпгина антропологик хусусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда.

Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Ўзоқ тарихий тараққиёт йулида аجدодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик киёфалар ва бошқа қабилаларнинг аралашиб кетиши, маданий анҳаналарнинг кушилиб янги асосда ривожланиши билан ўзвий боғлиқ бўлган.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қадимдан ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқлари таркиб топган ҳудудда жойлашган. Диёримиз шу боис археологик ва меҳморчилик ёдгорлигига бой. Фарғона водийсининг Селунғур ғоридан топилган қадимги тош даврига оид топилмалар ва Тешиктошдан топилган ўрта палеолит даврига оид одамзод қолдиклари, бизнинг юртимиз Африка ва Олд Осиё билан бир қаторда инсоният пайдо бўлган ҳудудлар таркибига

кирганлиги ҳозирги кунда ўзил-кесил исботланди. Шунингдек, мезолит даврига (ўрта тош даври) оид Мачай ғоридан топилган ёдгорликлар, неолит (янги тош) даврига оид овчилик ва баликчилик маданиятини ўзида жам қилган Калтаминор, жанубдаги илк деҳқончилик маданиятига оид бўлган Жойтун, Ҳисор тоғ маданияти, бронза даврига оид бўлган хилма-хил Замонбобо, Сополлитепа, Саразм, Далварзинтепа, Чуст маданиятлари улкамизда қадимги аجدодларимиз хужалигининг жадаллик билан ривожланганлигини исботлайди.

Ўлкамиз қадимги аҳолиси тош ва бронза даврларида қандай ном билан аталганликлари бизга номаълум. Илк бора Ўрта Осиё аҳолиси хусусидаги маълумотлар Шарқ ва антик давр юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчиларининг маълумотларига қараганда, Евросиёнинг катта худудларида яшовчи қабилалар умумий «скифлар» номи билан аталади. Юнон тарихчиси Геродот, «бу халқлар қадимийликда мисрликлардан қолишмайди», деб юқори баҳо берган эди. Плиний Ўрта Осиё худудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида ўз асарида эслаб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ гап боради. Аҳмоний миҳхат ёзувларида саклар учта қисмга бўлиб кўрсатилади (хаумаварка, тиграхауда, тиай-тара-дарайя). Массагетлар хусусида ҳам турлича фикрлар мавжуд бўлиб, улар кўчманчи чорвадор-харбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари жойлашган худуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар Суғдиёнадаги-суғдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, қадимги Бактриядаги-бактрийлар, қадимги Чочдаги-чочликлар, Фарғонадаги-парканаликлар шулар жумласидандир. Бу тарихий номларнинг кўпларини биз илк ёзма манбаларда, хусусан зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да, Аҳмоний ҳукмдорларнинг миҳхат асарларида учратамиз.

Тадқиқотчилар фикрларига таяниб шуни айтиш мумкинки, Ўрта Осиёда қадимданок 2 хил: туркий ва шарқий эроний тилда сўзлашувчи аҳоли мавжуд бўлган. Ўзбек халқининг қадимги аҳолисини худди шу икки бўлак ташкил этган. Мил. авв. II-I асрларда ва эрамининг бошларида эса, ўзоқ давом этган этник жараён натижасида ҳозирги замон ўзбек халқига хос бўлган «икки дарё оралиқи типи» (Амударё, Сирдарё) даги ирқ кишилари Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларида яшардилар.

Ўзбек халқи келиб чиқишининг асосини энг қадимги даврлардан бошлаб улкамиз ҳудудларида яшаб келган халқлар ва элатлар ташкил этган. Икки минг йил давомида маҳаллий аҳолига келиб қушилган туркий тилли элат ва халқлар ўзбек халқининг шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи бўйича кейинги йиллардаги тадқиқотлар мана шу илмий-методологик йўналишда олиб борилди ҳамда унинг ечимига қатор аниқликлар киритилди. Ана шундай фундаментал тадқиқотлардан бири Академик А.Асқаровнинг “Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи” номли ўқув қўлланмаси бўлди. Аммо бу мавзуда, муаммо ечимига алоқадор янгича қарашлар ва ёндашувлар таҳлили ҳисобга олиниб, олий ўқув юртлари талабалари учун ҳозиргача махсус дарслик ёки қўлланма яратилмаган эди

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. Ўзбекистон,- Тошкент. 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Ўзбекистон,- Тошкент. 1997.
3. Каримов И.А Бунёдкорлик йўлидан. Ўзбекистон,- Тошкент.1996, том 4.
4. Каримов И.А.Юксак маънавият- енгилмас куч. Ўзбекистон,- Тошкент.2008.
5. Асқаров А.Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" жур,Т; 2002. №4,
6. Асқаров А .Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент-2004
7. Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" , №6, Тошкент-1996
8. Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. Т.Университет.2007
9. Абаев В. И. Миф и история в Гатах Зороастра. Историко-филологические исследования. М., «Наука», 1974
- 10.Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент-1991
- 11.Бекмурадов М. Ўзбек менталитети:кеча ва бугун. "Тафаккур" журнали№2
- 12.Бартольд В. В. Иран. Исторический обзор. Соч. Т. 7., М., «Нау-ка», 1974
- 13.Бартольд В. В. К вопросу о языках: согдийском и тохарском. Иран. Т. I, Л., 1927
- 14.Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927
- 15.Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология»

№1, 2003

16. Народы Средней Азии и Казахстана /Под ред. С. П Толстова. Изд.АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63 гг.
17. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент-1996
18. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент-1997
19. Хофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1-2 жилд. Тошкент, 1960
20. Хўжаев А Қадимги Хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. "Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият". Тошкент-2003
21. Шаниязов К.Ш. Ўзбеки-қарлуқи, Ташкент: Фан, 1964
22. Шаниязов К.Ш. К этнической истории ўзбекского народа. Ташкент: Фан, 1974.
23. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғарлар. Тошкент, 1990.
24. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Тошкент, Шарқ. 2001.
25. Қошғарий М. Девону луғатит турк. Тошкент, 1962;-63.